

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**İNSAN VE ÇEVRE BAĞLAMINDA DERİN
EKOLOJİ YAKLAŞIMINA FELSEFİ BİR SORGULAMA
YÜKSEKLİSANS TEZİ**

**DANIŞMAN
Prof. Dr. Emin ÇELEBİ**

**HAZIRLAYAN
Serdar KAYRAN**

MALATYA – 2019

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**İNSAN VE ÇEVRE BAĞLAMINDA DERİN EKOLOJİ
YAKLAŞIMINA FELSEFİ BİR SORGULAMA**

Serdar KAYRAN

**Felsefe Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Emin ÇELEBİ**

MALATYA-2019

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL
BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İNSAN VE ÇEVRE BAĞLAMINDA DERİN EKOLOJİ
YAKLAŞIMINA FELSEFİ BİR SORGULAMA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Emin ÇELEBİ

HAZIRLIYAN
Serdar KAYRAN

Jürimiz 06.11.2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda bu yüksek lisans tezini (oy birliği) ile başarılı bularak Felsefe Anabilim dalında yüksek lisans tezi olarak kabul etmiştir.

Jüri Üyelerinin Unvanı Adı Soyadı

1. Prof. Dr. Hüseyin Subhi ERDEM
2. Prof. Dr. Emin ÇELEBİ
3. Prof. Dr. M. Nesim DORU

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun ..... tarih ve ..... sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Mehmet KUBAT
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Müdürü

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Emin ÇELEBİ'nin danışmanlığında Yüksek Lisans Tezi olarak hazırladığım “İnsan ve Çevre Bağlamında Derin Ekoloji Yaklaşımına Felsefi Bir Sorgulama” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün kaynakların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Serdar KAYRAN

TEŞEKKÜR

Bu çalışmada gerek ders aşamasında gerekse tez çalıőmam boyunca benden desteğini hiçbir zaman esirgemeyen ve beni yönlendiren tez danıőmanım değerli hocam Prof. Dr. Emin ÇELEBİ'ye sonsuz teőekkürlerimi sunarım. evre Felsefesi dersiyle evre olayına ilgi duymamı sağlayan saygıdeğer hocam Prof. Dr. Mehmet ÖNAL'a ve kişisel kütüphanesinden faydalandığım bölüm başkanımız Prof. Dr. Hüseyin Subhi ERDEM'e de teőekkürü bir borç bilirim. Ayrıca bu tezin sayfa düzenlemesini yaparken bana teknik açıdan yardımcı olan Güngür KARAMAN'a da çok teşekkür ederim.

ÖZET

Günümüzde çevre kirliliğinin yol açtığı problemler aşıkârdır. Çevrenin kirlenmesiyle doğal dengenin bozulması ve bu durumun bütün canlıların yaşamlarını olumsuz etkilemesi sonucunda çevre konusunun bir problem olarak tartışmalara konu edildiğini söyleyebiliriz. Farklı perspektiflerden ele alınan bu meseleye felsefenin bir alt disiplini olan etik de kayıtsız kalmamış ve bu bağlamda çevre etiği adıyla bir alan teşekkül etmeye başlamıştır. Özellikle 17. Yüzyıldan sonra yaygınlık kazanan insanın doğaya egemen olma arzusu sonucunda çevrecilik ve çevre etiği çalışmalarının hız kazandığını görmekteyiz. Her ne kadar çevre sorunlarının çözümüne yönelik farklı kategorilerde çalışmalar ve faaliyetler yapılmış ve yapılıyor olsa da bu çalışmaları çevre etiği başlığı altında üç ana yaklaşımda birleştirmek mümkündür. Bu yaklaşımlar, antroposentrik, biyosentrik ve ekosentrik çevre etikleridir.

Bu çalışmada, insan ve çevre bağlamında çevre sorunlarına radikal bir öneri ile ortaya çıkan Derin Ekoloji yaklaşımı felsefi bir perspektif ile irdelenecektir. Derin Ekoloji yaklaşımı her ne kadar kendisinden önceki bütün etik yaklaşımları sığ olarak görse de kanımızca kendisini de ekosentrik yaklaşımın bir alt başlığı olarak görmek daha makul olacaktır. Ayrıca Derin Ekolojinin bu çalışmaya konu olmasındaki amaç onun temelini oluşturan, kendini gerçekleştirme ve biyosferik eşitlik ilkelerinin arka planında problemleri olarak gördüğümüz insanın diğer varlıklarla eşit kabul edilmesidir. Onların biyosferik eşitlik adını verdikleri bu ilke insana özgü olan kendini gerçekleştirme edimini diğer varlıklara da tanımaktadır. Bu konunun aydınlatılabilmesi ve bir bütünlük sağlanması için Derin Ekoloji yaklaşımına kadarki bütün çevrecilik ve çevre hareketleri irdelenmiştir.

Bu yaklaşımının ortaya çıkışına kadarki süreç ve kavramlar üç ana bölümde ele alındı. I. Bölüm'de çevreyle ilgili temel kavramlar hakkında genel bilgi verildi. II. Bölüm'de çevrenin felsefeye konu olması, yani çevre ve felsefe ilişkisi üzerinden çevre felsefesi ve çevre sorunlarının çözümüne yönelik ortaya çıkan yaklaşımlar incelendi. III. Bölümde ise, Derin Ekoloji yaklaşımının ortaya çıkışı, hareket halini alması, ilkeleri ve düşünsel kaynakları üzerinde bir bütün olarak duruldu. Sonuç kısmında ise genel olarak Derin Ekoloji değerlendirildi ve ona karşı bazı eleştiriler getirildi.

Anahtar Kelimeler: İnsan, Çevre, Çevre Felsefesi, Çevre Sorunları, Çevre Etiği, Derin Ekoloji

ABSTRACT

Today, the problems caused by environmental pollution are obvious. As a result of the pollution of the environment and the deterioration of the natural balance and the negative effects of this situation on the lives of all living things, the phenomenon we call environmental problems has emerged. As a result of the widespread environmental problems, the environmental phenomenon has become a part of the agenda of the people and as a result of environmental and ethical debates, environmental ethics has emerged. Environmentalism and environmental ethics studies have accelerated as a result of the desire of the people who became widespread especially after the enlightenment period to dominate the nature. Although different studies and activities have been conducted and are being carried out for the solution of environmental problems, these studies are generally combined into three main approaches under the title of environmental ethics. These approaches are anthropocentric, biocentric and ecocentric environmental ethics.

In this study, the Deep Ecology approach that emerged with a radical suggestion to environmental problems in the context of human and environment will be examined from a philosophical perspective. Although the Deep Ecology approach sees all previous ethical approaches as shallow, it would be more reasonable to consider itself as a subheading of the ecocentric approach as well. Moreover, the aim of Deep Ecology to be the subject of this study is to accept human being as equal with other beings, which we see as problematic in the background of the principles of self-realization and biospheric equality. This principle, which they call biospheric equality, recognizes the act of self-realization, which is unique to man, to other beings. All environmental and environmental movements up to the Deep Ecology approach have been examined in order to enlighten this issue and ensure integrity.

The process and concepts up to the emergence of this approach are discussed in three main sections. In Chapter I, general information about basic environmental concepts is given. II. In the department, the subject of philosophy to the environment, the relationship between environment and philosophy and the approaches to environmental philosophy and environmental problems are discussed. III. In the chapter, the emergence of Deep Ecology approach, taking action, principles and intellectual resources were discussed as a whole. In the final part, Deep Ecology was evaluated in general and some criticisms were brought against it.

Keywords: Human, Environment, Environmental Philosophy, Environmental Problems, Environmental Ethics, Deep Ecology

İÇİNDEKİLER

KABUL ONAY SAYFASI	iii
ONUR SÖZÜ.....	iv
TEŞEKKÜR	v
ÖZET	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇEVRE İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR

1.1. Çevrenin Tanımı ve Kapsamı	7
1.2. Çevre Bilimi (Ekoloji).....	9
1.3. Çevre Sorunlarının Çözümüne Yönelik Hareketler	10
1.4. Çevreci Hareketin Siyasallaşması ve Bildirgeler	12

İKİNCİ BÖLÜM

ÇEVRE VE ETİK

2.1. Çevrenin Felsefeye Konu Olması	14
2.2. Çevre Felsefesi, Tanımı ve Konusu	15
2.2. Çevre Sorunlarının Çözümüne Yönelik Felsefi Yaklaşımlar	16
2.3.1. Etik Yaklaşım (Çevre Etiği).....	17
2.3.1.1. İnsan Merkezli (Antroposentrik) Etik Yaklaşım.....	20
2.3.1.2. Canlı Merkezli (Biyosentrik) Etik Yaklaşım.....	21
2.3.1.3. Çevre Merkezli (Ekosentrik) Etik Yaklaşım.....	23

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DERİN (DEEP) EKOLOJİ

3.1. Tarihsel Gelişimi.....	24
Derin ekolojistler.....	24
3.2. Temel Kaynakları	28

3.3. Temel İlkeleri	30
3.3.1. Kendini Gerçekleştirme İlkesi	31
3.3.2. Biyosferik Eşitlik İlkesi	34
3.4. Felsefeyle İlişkisi (Ekosofi).....	35
3.5. Siyasi Düşüncesi ve Programı.....	36
SONUÇ	41
KAYNAKÇA.....	44

GİRİŞ

İnsanın bir doğa varlığı olduğu düşünülürken ontolojik düzlemde parçası olduğu bütüne zarar vermesi bir yana içinde var olduğu ortamı daha yaşanılır ve sağlıklı bir hale dönüştürmesini ummak son derece rasyoneldir. Nitekim tarihin belli bir evresine kadar bu ilişki önemli ölçüde pozitif bir mahiyette sürdürülmüştür ancak söz konusu kozmik birlikteliğin, insanoğlunun çevre ile bir çıkar ilişkisine girmesi ile birlikte yavaş yavaş zarar gördüğünü söyleyebiliriz. Somut göstergelerini 17. Yüzyıla kadar götürebileceğimiz sistematik ve metodik bir bilme merakının, insanoğlunun ihtiras ve hükmetme arzusu ile birleşmesinin neticesinde adına çevre sömürüsü diyebileceğimiz bir sürecin, sonuçları kestirilsin veya kestirilmesin başladığını söylemek mümkündür.

Daha somut ve gündelik terminoloji ile ifade edecek olursak çevrenin bilinçli veya bilinçsizce tahrip edilmesi, çevre kirliliğinin yaygınlaşmasına neden olmuştur. Söz konusu çevre kirliliği, atmosfere salınan zehirli gazlar, toprağa ve sulara karışan zehirli atıklar ve daha birçok tahrip ve kirliletmenin neticesinde ortaya çıkmıştır. Çevre kirliliği hem toplumsal yaşamı zorlaştırmakta hem de insan hayatına mal olan sonuçlar doğurmaktadır. Bütün bu olumsuzluklar sonucunda çevre kirliliğinin yaygınlaşması ve insan hayatına olumsuz yansımalarıyla çevre sorunları dediğimiz problemler ortaya çıkmıştır.

Çevre sorunlarını, Türkiye Çevre Vakfı şu şekilde tanımlamıştır: “çevre sorunları (environmental problems), çevredeki kirlenme ve tahribat sonucunda ortaya çıkan, canlıların hayatını ve sağlığını etkileyen, tehdit eden sorunlardır” (Ansiklopedik Çevre Sözlüğü, 2001: 114) . Yani çevre sorunları dediğimiz olgu tamamen çevredeki değişim ve kirliliktir. Burada söz konusu olan değişim olumlu veya olumsuz olabilir, fakat çevre kirliliği, çevreyi olumsuz etkileyen değişimlerden kaynaklanır. Bu çevre kirliliği sadece doğal çevreyle sınırlı kalmayıp, hava, su, toprak, ışık, görüntü ve gürültü olmak üzere çevrenin bütün bileşenlerinde görülmektedir.

Çevre sorunları küresel bir olgu olduğu için renk, dil, devlet ve din ayırt etmeksizin her yerde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin atmosfere salınan zehirli gazlar neticesinde ozon tabakası incelmekte ve bunun sonucunda güneşten dünyamıza gelen zararlı ışınlar engellenemediği için radyasyona maruz kalan insanlarda başgıcıklık

sistemleri zayıflamakta, deri kanseri ve göz rahatsızlıkları gibi hastalıklar ortaya çıkmaktadır.

Çevre konusuyla ilgili ilk çalışmaları 1972’de Birleşmiş Milletler Çevre Programı, (UNEP) yapmıştır. Bu kurum çevremizi korumak ve yarına daha güzel bir çevre bırakmak adına çevre koruma ve planlama çalışmalarına devam etmektedir. UNEP’in 1972’de yapmış olduğu ‘Dünya Çevre Sorunları Konferansında’ ile doğal dengenin korunması, tasarruf tedbirlerinin alınması, fabrika atıklarının imha edilmesi, doğal kaynak kullanımının en aza indirilmesi gibi kararlar alınmış olsa da ne yazık ki hala çevre sorunları devam etmektedir. (Aydoğdu ve Gezer, 2006: 86). Buna bağlı olarak Birleşmiş Milletler 1992’de Rio de Janeiro’da 172 ülkenin katılımıyla toplanıp Çevre ve Kalkınma konferansı yapmıştır. Bu konferansın neticesinde biyolojik çeşitlilik, iklim değişikliği ve çölleşmeye yönelik sözleşmeler imzalanmıştır (NCSA Türkiye, 2010: 1). Çevre sorunlarının üstünde durulmasının sebebi ekolojik dengeyi bozmasıdır. Ekolojik dengenin bozulmasıyla bazı canlı türlerin yok olması, iklim değişikliği, yaşam kalitesinin düşmesi vs. gibi olumsuz durumlar söz konusudur. Başlıca çevre kirlilikleri olan; su, hava, toprak, gürültü ve görüntü kirliliklerini tek tek ele alıp incelediğimizde ekolojik dengenin bozulmasıyla ilgili olumsuzlukları net ortaya koyabiliriz.

Su kirliliği, temel olarak yeryüzü sularının kirlenmesi olarak görülmektedir. Burada söz konusu olan şey hem deniz suları hem de göl, nehir ve dere gibi bütün suların kirlenmesidir. Bu, genellikle kanalizasyon ve fabrika atıkları ile çöplerin suya karışması sonucunda ortaya çıkmaktadır. Su kirliliğinin en önemli sonuçlarından biri sularda yaşayan canlılarının yaşamsal faaliyetlerini etkilemesidir. Bu durum denizlerde bazı canlılarının yaşamına mal olurken bazılarının ise üremesini olumsuz etkilemektedir. Suların kirlenmesiyle ilgili 1953 yılında Japonya’da cıva zehirlenmesi olarak bilinen ‘Minamata Trajedisi’ tipik bir örnektir. Bu durumdan birçok insan ve deniz canlısı zarar görmüştür. Yaşanan bu trajik olaydan sonra orda yaşayan insanların çoğunda zamanla körlük, felç, şuur kaybı vs. rahatsızlıklar meydana görülmüştür. (Aydoğdu, Gezer, 2006: 87).

Hava kirliliği, genel olarak atmosfere salınan zehirli gazlardan ve dumanlardan oluşmaktadır. Bunun neticesinde insan sağlığı tehlikeye düşmekte ve aynı zamanda iklim değişikliğine de yol açmaktadır. Havaya karışan karbon monoksit, karbon dioksit,

metan vd. gazlar solunum aracılığıyla bütün canlıların sağlığını tehdit etmektedir. Nitekim “Bombay’da nefes almak günde on sigara içmeye bedel durumdadır.” Ayrıca asit yağmurlarının oluşumunda da bu tür zehirli gazlar etkili olmaktadır. Zararlı gazların tepkimesi sonucu oluşan asit yağmurları, ormanları tahrip etmekte hatta yok olmasına sebep olmaktadır. Nitekim Avrupa’nın birçok ormanı bozulmuş ve bozulmaktadır. Ayrıca Amerika’da ve son yıllarda artan bir şekilde Çin’de ormanlar yok olmaktadır. (Erdoğan ve Ejder, 1997: 10). Ayrıca “Londra’da 1952 yılında dört binden fazla kişinin hava kirliliği nedeniyle hayatını kaybetmesi, insanları çevre ve çevre sorunlarına karşı daha duyarlı olmaya yöneltti çarpıcı bir gelişme olmuştur.” (Akalin, 2019: 2). Her ne kadar her geçen gün hava kirliliğine karşı önlemler alınıyor olsa da alınan önlemlerin yetersizliğinden, uygulanamamasından ve denetlenmemesinden dolayı hava kirliliği her geçen gün artmaktadır.

Toprak kirliliği genel olarak tarım arazilerinin bilinçsizce gübrenmesi ve sulanmasıyla başlayan daha sonraları ise endüstriyel atıkların, asit yağmurlarının ve gelişen güzel konutlaşma ile devam eden çevresel bir kirliliktir. Ayrıca toprağı etkileyen diğer bir etken ise erozyondur. Erozyon her ne kadar doğal afet gibi görünse de ormanlık alanların yok edilmesiyle oluşmaktadır. “Erozyon arttıkça, toprağın üretken olan üst tabakası aşınır ve tepede kalan bitki örtüsü de giderek yok olur. Suyu ve üst toprağı olmayan bir bahçede tarım yapılabilir mi?” (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2014: 180). Toprak kirliliği de diğer çevre kirlilikleri gibi bütün canlıların sağlığını tehdit etmekle kalmamakta, üretim arazilerini de tehdit etmektedir. Dolayısıyla bizi bekleyen kuraklık, çoraklık ve çölleşmedir.

Gürültü kirliliğinin temelinde ise yüksek frekanslı ses yatmaktadır. Ses, iletişimi kolaylaştırdığı gibi rahatsız edici de olmaktadır. Ayrıca belirli bir desibel üzerindeki ses şiddeti insan sağlığını ciddi etkilemektedir. Mesela 140 desibelin üzerindeki ses şiddeti beyin sarsıntılarına, işitme kaybına, agresifliğe ve uyku düzensizliğine neden olmaktadır. Nitekim bununla ilgili olarak hem dünya genelinde hem de Türkiye’de yönetmenlikler hazırlanmıştır. “Yönetmelikte gürültü kaynakları sayılarak, gürültü ile ilgili yasaklar getirilmiş ve üst gürültü seviyeleri tespit edilmiştir.” (Görmez, 2007: 59).

Görüntü kirliliğinden bahsedecek olursak, genellikle insan, gözüne hoş gözüken şeyleri güzel, kötü gözüken şeyleri ise çirkin olarak ifade eder. Bu durumda görüntü

kirliliği dediğimiz durumun ölçütü insanın estetik kaygısıdır. Görüntü kirliliği, çevre sorunları arasında yeni bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna bağlı olarak Türkiye’de Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, mahalli idarelere 2014 yılında bu konuyla ilgili olarak bir genelge göndermiştir. Genelgede görüntü kirliliğinin önüne geçilmesi için idari para cezalarının yanı sıra bir kentin imajının kültürel dokuya ve estetik beğeniye göre oluşturulmasını talep etmiştir.¹

Çevre sorunları bir anda ortaya çıkan bir durum değildir fakat ortaya çıkan sorunlar neticesinde bir anda insanların gündemine yerleşmiştir. Ekoloji biliminin, ilk anlamda, hayvan ve bitki türlerinin çevreleriyle olan ilişkilerini inceleyen bir bilim dalı olduğunu belirtmek gereklidir. (Yardımcı, 2006: 19). Fakat daha sonra ekoloji biliminin çevre sorunlarını ve ekosistem problemlerini de konu edindiği için çevre sorunlarını gündemine alan ve bununla ilgili ilk çalışmaları yapan disiplin olduğu söylenebilir.

Çevre sorunlarının çözümüne yönelik çalışmalar daha sonraki süreçlerde çevrecilik ve ekolojizm olarak ortaya çıkmıştır. Çevrecilik ve ekolojizm adı altında yapılan bu çalışmalar üç farklı hareket olarak ortaya çıkmıştır. Bunlar sırasıyla, siyasi hareket, aktivist (eylemsel) hareket ve çevre etiği hareketleridir. Çevreci hareketlerin siyasi yapısına en açık örnek bazı Avrupa ülkelerinde güçlü olan Yeşiller partileridir. Bu siyasi çevrecilerin amaçları yönetici olmak ve çevre sorunlarıyla ilgili gerekli hukuksal alt yapıyı ve denetimi sağlayarak çözümler üretmektir. Çevreci hareketlerin aktivist yapısı protesto, basın açıklaması gibi eylemsel faaliyetler yapar. Günümüzde varlığını devam ettiren Greenpeace, Doğal Hayatı Koruma Vakfı (WWF), TEMA vd. çevreci hareketlerin aktivist yapısına örnektir. Ayrıca günümüzde, hem sivil toplum örgütlenmesi (sendika, dernek vs.) hem de kamu kurum ve kuruluşu (tema vakfı, orman ve şehircilik bakanlığı vs.) şeklinde de varlığını korumaktadırlar.

Çevre etiği hareketinin, çevre sorunlarını felsefe kapsamında ele almasıyla çevre felsefesi ve çevre etiği kavramı ortaya çıkmıştır. Çevre etiğini savunanların yapmış olduğu felsefi irdelemeler sonucunda etiğin, sadece insan ilişkileri için değil insan-doğa bağlamını da kapsayabileceği vurgulanmıştır. Dolayısıyla bir çevre etiğinin ortaya

---

¹ Ayrıntılı bilgi için bakınız: <http://www.enofis.com.tr/index.php/tr/mevzuatlar/cevre/genelgeler> (11.11.2019)

konulması gerektiği düşüncesi yaygınlaşmıştır. Çevre etiği ile kastedilen, insanların çevreyle etkileşiminde yapıp-ettiklerini denetlemek ve hangi eylemin iyi, hangi eylemin kötü olduğunu sorgulamaktır. Bu bağlamda çevre etiği ile insanların çevreyle etkileşiminde bir yol haritası sunma çabasının güdüldüğünü görmekteyiz.

Çevre etiği kapsamında ortaya çıkan tartışmalar neticesinde insan merkezli etik, canlı merkezli etik ve çevre merkezli etik olmak üzere üç ana ekol biçiminde ortaya çıkmıştır. İnsan merkezli çevre yaklaşımını savunanlar, etiğin sadece insan ilişkileri için geçerli olduğunu ve insanın sadece doğanın efendisi olduğunu vurgulamışlardır. İnsan merkezli etik yaklaşıma karşı oluşan tepkiler sonucunda canlı merkezli etik yaklaşım ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşım sadece canlı formların etik kapsamına alınması gerektiğini savunur. Ancak bu canlı merkezli etik yaklaşımın doğayı es geçmesine tepki olarak çevre merkezli yeni bir etik yaklaşım doğmuştur. Bu son etik yaklaşım, bütün canlı formlarını kapsadığı gibi doğaya da içsel bir değer atfeder. Çevre merkezli anlayış daha sonra radikal bir öneriyle karşımıza çıkacak olan Derin Ekoloji anlayışının temellerini içinde barındırmaktadır.

Derin Ekoloji yaklaşımı, kendinden önceki yaklaşımları “sığ” olmakla nitelendirerek neredeyse bütün yaklaşımlara tepki olarak ortaya çıkmıştır. Derin Ekolojinin kurucusu Arne Naess, 1972’de Bükreş’teki ‘Üçüncü Dünyanın Geleceği Konferansı’nda ilk defa derin ve sığ ekoloji ayrımından bahsetmiştir. Daha sonraki süreçte yaptığı çalışmalarla Derin Ekolojinin temel ilkelerini, konusunu ve kapsamını belirlemeye çalışmıştır. Derin Ekoloji yaklaşımının biyosferik eşitlik ilkesi insanı da diğer varlıklarla eşit görmektedir. Onun çevre sorunlarının çözümüne yönelik yaptığı çalışmalar içerisinde düşünen ve düşüncesine göre hareket eden insanın diğer varlıklardan farklı olarak konumlanması gerekirdi. Hâlbuki bu böyle olmamıştır.

Bu çalışmada Derin Ekoloji bağlamında, üzerinde duracağımız temel nokta Derin Ekolojinin temel ilkeleri olan kendini gerçekleştirme ilkesi ve biyosferik eşitlik ilkesi olacaktır. Bunların yanı sıra Derin Ekolojinin sosyal ve siyasal alanda bir program açıklamaması da tenkit edilecektir. Bu bağlamda alternatif olarak gördüğümüz fikir ise her insana düşen ödev, çevrenin bir emanet olarak görülmesi ve emanete sahip çıkmasının yanı sıra yaşayışını doğal dengeye ve doğa kanunlarına göre şekillendirmesi olacaktır. Ancak çevre sorunlarının tek bir bilimin, yaklaşımın ve hareketin

çözemeyeceği bir durum olduğunun farkındayız. Dolayısıyla, bu çalışma, yapılan diğer birçok çalışmadan iki temel noktada farklılık gösterecektir; birincisi Derin Ekoloji yaklaşımını felsefi bir sorgulama yöntemiyle ele alınması, ikincisi ise diğer çalışmalardan farklı olarak, biyosferik eşitlik ilkesinin ve kendini gerçekleştirme ilkesinin felsefi arka planın sorunlu olduğunu ortaya koymasıdır.

Bu çalışma bağlamında çevreyle ilgili temel kavramlara değinmek konuyu daha anlaşılır kılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇEVRE İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR

1.1. Çevrenin Tanımı ve Kapsamı

Çevre kavramı, görünürde kolay anlaşılabilir ve neredeyse herkesin fikir sahibi olduğu bir kavramdır. Fakat çevreye ilişkin konuların çeşitliliği, derinliği, değerleri, sorunları ve çözümü yolundaki farklı yaklaşımlar ele alındığında ise kavramın karmaşık ve sınırlarını belirsiz olduğu ortaya çıkmaktadır. (Ağbuğa , 2016: 4).

Genellikle ‘ortam, etraf’ anlamlarında kullanılan “çevre” kavramı, en temel anlamıyla “içinde yaşanan ortamdır.” (Aydın, 2011: 87). Buna göre, bir canlı için “Çevre nedir?” diye sorduğumuzda, çevreyi canlının biyolojik, sosyal, kültürel ve ekonomik olarak faaliyetlerini sürdürdüğü, barınma, beslenme ve üreme ihtiyaçlarını karşıladığı ortam ve şartların bütünü olarak ifade edebiliriz. (Önal, 2016: 463). Çevre kavramının sözlük anlamı ise “herhangi bir şeyin etrafındaki yakınlığı anlatır ve genellikle ‘civar’ sözcüğüyle eş anlamlıdır.” (Doğan, 1996: 223). Ayrıca daha geniş bir anlamda, “çevre, insan faaliyetleri ve canlı varlıklar hemen ya da uzunca bir süre dolaylı ya da dolaysız bir etkide bulunabilecek fiziksel, kimyasal, biyolojik ve toplumsal etkenlerin belirli bir zamandaki toplamıdır.” (Keleş ve Hamamcı, 2002: 28). Diğer tanımlardan farklı olarak Deliser, çevre olgusunu canlıların biyolojik, ekonomik, toplumsal ve kültürel yaşamlarını sürdürdükleri ortam olarak tanımlamaktadır. (2015: 135). Çepel ise ona paralel olarak çevreyi, “yetiştirme ortamı” (1982: 258) olarak tanımlamıştır.

Tanım çeşitliliğini göz önünde bulundurursak genel olarak çevre canlı ve cansız varlıkların bütününe kapsayan ve canlı varlıkların her türlü faaliyetlerini sürdürdükleri bir ortamdır diyebiliriz. Ayrıca insan-çevre veya canlı-çevre ilişkisi karşılıklı ve zorunlu bir ilişkidir. Nitekim insanın doğayla olan ilişkisini Gül şu şekilde ifade etmiştir:

İnsanın doğayla olan ilişkisinin arka planında onun varlık düzleminde doğaya bağımlı bir varlık olması yatmaktadır. İnsan doğada yaşam bulan, yaşamını doğayla içindeki koşulların etkisiyle şekillendiren ve zorunlu olarak da bir şekilde doğayla ilişki içinde var olabilen bir varlıktır. Canlı bir varlık olan doğayla, yine kendisi gibi canlı bir varlık olan insanla yaşamı

boyunca sürekli birlikte olmayı gerektirecek bir zorunluluğun parçası olarak karşımızda durmaktadır (2013: 18).

Çevre kavramı, kullanım alanına göre anlam kazanan bir sözcüktür. Çevre kavramının en temel iki özelliği ‘çevreleyen’ ve ‘çevrelenen’ olmasıdır. Buna bağlı olarak sosyal çevre, kültürel çevre, siyasi çevre ve fiziki çevre gibi kullanımlar olmaktadır. Çevrenin kapsamı toplumsal yaşantının gereksinimleri ve endüstriyel gelişmelerle birlikte genişlemiş ve derinleşmiştir. Nitekim doğal çevrenin kirlenmesi anlamındaki “çevre sorunları” kavramı yerine, hayatın her alanını kapsayan ve yaşamla ilgili bütün sorunları içine alan “yaşanabilirlik” kavramına en geniş anlamını veren çevre tanımlaması tercih edilmektedir (Keleş ve Hamamcı, 2002: 141).

Genellikle çevreyi doğal ve yapay olmak üzere ikiye ayıran çevre bilimciler “fiziksel, kimyasal, sosyo-kültürel, canlı ve cansız çevre” tasniflerini de yapmışlardır. En genel kapsamlı ayırım olan doğal ve yapay çevre üzerinde durmak konumuz ile doğrudan bağlantılı olacaktır.

Doğal çevre, genellikle kendi halinde olan, insanların hiçbir katkısının olmadığı çevre türüdür. Doğal çevre ‘doğal güzellik’ ‘doğal manzara’ dediğimiz, hiçbir şekilde doğal yapısı değiştirilmemiş olan alandır. Altuğ, doğal çevreyi, “doğal etki ve güçlerin oluşturduğu, insan müdahalesine maruz kalmamış ya da böyle bir müdahalenin henüz değiştiremediği doğal varlıklar” olarak tanımlamıştır. (1990: 9). Doğal çevreye, insan eli değmemiş dağlar, denizler, çöller, iklimler, ırmaklar, yeraltı suları, madenler ve bitkiler dâhildir.

Yapay çevre genellikle, pragmatik hedeflere yönelik olarak tasarlanan insanoğlunun kendi eliyle biçimlendirmiş olduğu alandır. Yapay çevreye insan elinin değdiği her alan girmektedir. Başlıca örnekleri ise kentler, yollar ve evlerdir. Altuğ, yapay çevreyi, “insanlığın başlangıcından günümüze dek uzanan toplumsal ve ekonomik evrim sürecinde, büyük ölçüde doğal çevreden yararlanılarak insan eliyle oluşturulan tüm değer ve varlıkları kapsamına alan ortam” olarak tanımlamıştır. (1990: 9-10).

Ayrıca çevreci düşünürlerden olan Roszak’a göre sanayileşme ve teknolojik gelişmeler insanı doğal çevreden daha önce hiç olmadığı kadar uzaklaştırmıştır. Ona göre yapay çevre, ekolojinin olağanüstü gerçeklerine karşı insanların gözlerini kör

etmekle kalmamış, aynı zamanda insanoğlunu, tüketilen ya da kirletilen her şey için yapay ikame malların var olduğu gibi bir yanılgıya düşürmüştür (1972: 8-13). İster yapay ister doğal olsun canlıların birbirleriyle ve çevreleriyle olan ilişkisini bir disiplin olarak ilk defa ele alan Ekoloji bilimi olmuştur. Şimdi bu bilimi daha ayrıntılı ele alalım.

1.2. Çevre Bilimi (Ekoloji)

Çevre bilimi en genel tanımıyla “canlıların birbirleriyle ve çevreleriyle olan etkileşimlerini inceleyen bilim dalı” (Aydoğdu ve Gezer, 2006: 2) olduğuna göre bir bilim olarak disiplinler arası bir özelliğe haiz olması gerekir. Günümüzde çevre bilimi; Zooloji, botanik, mikrobiyoloji, fizyoloji, morfoloji, jeoloji, jeomorfoloji, mineraloji, fizik, kimya, meteoroloji, klimatoloji, kamu yönetimi ve kentleşme çalışmaları içerisinde yer almaktadır. Ekoloji, Yunanca’da yaşanılan yer, yurt, ev/mekân anlamına gelen “oikos” ve söz, söylem, bilim anlamına gelen “logia/logos” kelimelerinden türetilmiştir. (Heywood, 2013: 259). Kelimesi kelimesine çevrildiğinde “barınak bilgisi” anlamına gelen ekoloji sözcüğü Türkçede Çevre Bilimi olarak adlandırılır. (Önal, 2016: 464). Ekoloji kavramı ilk kez Zoolog Ernst Haeckel tarafından kullanılmıştır. Çevre bilimi, Haeckel’in tanımlaması ve kapsamını belirlemesiyle bir disiplin haline gelmiştir. Ekolojinin bir bilim olarak kabul görmesi ise yaklaşık olarak 1940’lı yıllara rastlar. Ayrıca “Ekolojinin başlangıç aşamasında, hayvan ve bitki türlerinin çevreleriyle olan ilişkilerini inceleyen bir bilim dalı olduğunu belirtmek gereklidir.” (Yardımcı, 2006: 19). Bu bağlamda Haeckel, ekoloji kavramını kısaca “canlı organizmanın çevresiyle olan ilişkisi olarak tanımlamıştır” (Aydoğdu ve Gezer, 2006: 5).

19. Yüzyılın başlarında İngiliz bilim insanları ekolojiyle ilgili çalışmalara ağırlık vermişlerdir. Bunlar sırasıyla; Blackman (1905), Shelford (1991), Adams (1911) ve modern ekolojinin kurucusu Charles Elthon'dır. Ekoloji alanında yapılan çalışmalar, ekolojiyi iki ana ekole ayırmıştır; Autekoloji ve Sinekoloji. Autekoloji, türlere ait bireyleri konu alırken; Sinekoloji, bitkileri ve hayvanları konu edinmiştir. (Aydoğdu ve Gezer, 2006: 5)

1.3. Çevre Sorunlarının Çözümüne Yönelik Hareketler

Çevre sorunlarının yaygınlaşması neticesinde çevre kirliliğini önlemeye yönelik olarak çevreci hareketler ortaya çıkmıştır. Bu hareketlerin ortak noktası, çevre sorunlarına duyarlı olmaları ve buna yönelik pratik faaliyetlere katılmalarıdır. Hem ulusal hem de uluslararası düzeyde bu tür hareketler oluşturulmuştur. Çevre ve Orman Bakanlığı, TÜRÇEK (Türkiye Çevre Koruma ve Yeşillendirme Kurumu), TÜRÇEV (Türkiye Çevre Eğitim Vakfı), TÇV (Türkiye Çevre Koruma Vakfı), ÇEKÜL (Çevre ve Kültür Değerlerini Koruma ve Tanıtma Vakfı), TEMA (Türkiye Erozyonla Mücadele Ağaçlandırma ve Doğal Varlıkları Koruma Vakfı), Greenpeace ve Friends of the Earth vd. aktif olarak faaliyet göstermektedir.

Çevre sorunlarına duyarlılığı artırmak amacıyla yapılan ilk çalışmalar arasında Rachel Carson'un *Silent Spring* (Sessiz Bahar), Paul Ehrlich'in *The Population Bomb* (Nüfus Bombası) ve 1972'de hazırlanan *Limits to Growth* (Büyümeye Sınırlar) raporu sayılabilir. Ayrıca bu ilk çalışmaların ortak özelliği çevre sorunlarının kaynağını gittikçe artan insan nüfusuna dayandırmalarıdır.

1960-70'li yıllarda çevre sorunlarının kaynağına yönelik iki farklı görüş ortaya atılmıştır. Bunlardan biri Yeni-Malthusçuların, artan insan nüfusuna bağlı olarak dünyanın yetersiz kaldığı fikri diğeri ise çevre sorunlarının kültürel olduğu fikridir. Çevre sorunlarının kaynağını toplumsal kültüre, dini inanca ve metafiziğe dayandıran Lynn White, bu görüşüyle ilgili olarak *The Roots of Our Ecological Crisis* (Çevre Sorunlarımızın Kökenleri) adlı makaleyi yayınlamıştır. Bu makalesinde Lynn White, sorunların kaynağının dinsel, kültürel ve metafiziksel inançlar olduğunu savunur. Buna bağlı olarak bu görüşü sadece White değil A. Leopold da *The Land Ethic* (Toprak Etiği) ve *A Sand Country Almanac* (*Sand Country İlçesinin Bir Almanacağı*) adlı eserlerinde geleneksel etikten farklı olarak bütün varlıkları kapsayan bir etik anlayıştan bahsetmiştir (Ünder, 1996: 13-14).

Çevrecilik (environmentalism) 1980'li yıllarda belirgin bir şekilde ortaya çıkan çevreci aktivistlerin hareketleri olarak tanımlanır. Keleş ve Hamamcı çevreciliği, çevreye duyulan ilgi ve duyarlılıktan kaynaklanan ve bu ilgiyi ve duyarlılığı açıklayan ideoloji, akım ve uygulamaları, çevrecilik ya da çevre düşüncesi olarak tanımlamıştır. (2002: 197-198). Dobson, çevreciliği “çevre sorunlarını, şimdiki üretim ve tüketim

alışkanlıklarında köktenci değişikliklere gitmeden, yönetsel bir yaklaşımla çözümlenmek...” (2000: 2) olarak tanımlar. M. Castells ise “söylemleri ve pratikleriyle, baskın yapısal ve kurumsal mantığa karşı çıkararak, insani eylem ve onun doğal ortamı arasındaki ilişkinin yıkıcı biçimlerini düzeltmeyi amaçlayan bütün kolektif davranış biçimleri...” (2008: 221) olarak tanımlamıştır.

Genel olarak tanımlara baktığımızda çevrecilik, bireysel çevre duyarlılığının dışavurumu ve bunun toplumsal bir bütünlük kazanmasıdır. Çevrecilik, çevre sorunlarının çözümüne yönelik ortaya çıkmış tepkilerdir. Buna bağlı olarak insanı doğadan ayıran, doğaya zarar veren her tür eylem ve faaliyete karşıtlıktır. Simonnet’ye göre bir çevreci hareketin üç özelliği vardır: Birincisi, çevreciliğin ortak değerlere sahip çeşitli sosyal hareketler ile iç içe geçmiş birçok kuramcından etkilenmesi. İkincisi, üretim ilişkilerini sorgulayan bir düşünce akımı olmasıdır. Üçüncüsü ise çevreciliğin, bilginin ve eylemin felsefesi alanlarında kendini göstermesidir. (Simonnet, 1990: 9-10).

Çevrecilik ve ekolojizm kavramlarının İngilizcedeki karşılığı her ne kadar “environmetalism” sözcüğüyle karşılanmış olsa da aslında birbirinden farklı anlamlara sahiplerdir. Nitekim bu anlam farklılığına bağlı olarak Dobson ve Castells da Çevreciliği ve Ekolojizmi birbirinden ayırmışlardır. Nitekim Dobson göre Ekolojizm, “doğal dünya ve siyasal ve toplumsal hayatımızla olan ilişkimizde radikal değişikliklere neden olabilecek” (2000: 2) bir yaklaşımdır. Castells’e göre ise Ekolojizm, “sosyolojik yaklaşımın çerçevesinde, insanoğlunu daha geniş kapsamlı bir sistemin bileşeni olarak gören, dinamik, evrimci bir bakış açısıyla sistemin dengesini sağlamayı dileyen inançlar, kurumlar ve projeler dizisidir” (2008: 221).

Bu bağlamda çevrecilik, insan-doğa ilişkisinin kökten bir değişime ihtiyaç duyduğunu savunurken, Ekolojizm ise bu ilişkinin yeniden tanımlanmasını savunur. Ekoloji, ekolojist kimliğin ve fikirlerin ortaya çıkmasında rol oynamıştır. Ekolojizm bir yaşam tarzı olarak düşünülebilir. Çevrecilik ise bütün çevreci hareketlerin temel hareket noktası olarak alınabilir.

Günümüzde çevreciliğin farklı bir yorumu olarak ortaya çıkan “çevreselcilik ise çevreyi araçsal bir değer olarak görüp, insan merkezli bir anlayışla çevrenin kalkınma için gerekli olduğunu savunur” (Akkuş, 2014: 1). Çevreselci düşünce, insan varlığının devamlılığı, refahı ve ihtiyaçları dâhilinde çevreden yararlanılması gerektiğini vurgular.

Örneğin, çevreselci hareket ulaşım için yolların yapılması, elektrik üretimi için barajların ve santrallerin yapılmasına karşı değildirler.

Çevreci hareket daha sonraları siyasallaşıp, temel alanlarla ilgili olarak yönetim, ekonomi, kültür, sanayileşme, silahlanma konularında bildireler sunmuştur. Çevreci hareketin siyasallaşması süreci ayrıntılı olarak alt başlıkta ele alınacaktır.

1.4. Çevreci Hareketin Siyasallaşması ve Bildireler

Çevresel sorunlara karşı duyulan sorumluluk, duyarlılık ve kaygı ilk zamanlarda bireysel bir tepki halindeyken, daha sonra özellikle 68 olayları² ile birlikte toplumsallaşmış ve 1979 yıllarında siyasi sürece girmiştir. Özellikle Yeşiller Partisi bu hareketin hem sonucu hem de belirleyicisi olarak sürecin öncülüğünü yapmıştır. Fakat çevreciler arasında siyasallaşmaya karşı duran hareketler de olmuştur. Özellikle Eko-Anarşistlerin görüşleri bu yönde olmuştur. Eko-Anarşistlerin siyasal alana karşı olmasının nedeni ise diğer partilerle dikte edilecek veya bilinçli olarak temel ana düşünceden koparak yapılması muhtemel olan uzlaşılardan kaçınmaktır. (Porrit, 1989: 23).

Çevreci hareketlerin amacı sağlıklı, bakımlı, refah ve güvenilir bir çevre (iyi çevre) meydana getirmektir. Fakat çevreci anlayışa göre “insanların sömürülmesi sona erdirilmeden, çevrenin sömürülmesi sona erdirilemez” (Porrit, 1989: 217).

Çevreci hareketler yukarıda geçtiği gibi ekonomi, yönetim, kültür, silahlanma ve sanayileşme gibi temel alanlarda kendi düşüncelerini açıklayan, nasıl olması gerektiğini vurgulayan bildireler sunmuşlardır ki bu onların siyasallaşmasının bir göstergesidir.

Ekonomi alanında sunulan bildireler de sömürünün bitirilmesi (hem çevre hem de ülke), üretim-tüketim noktasında yeterlilik noktasının belirlenmesi ve yüksek üretimin sınırlandırılması, bilinçli tüketimin sağlanması ve üretimde tamamen kalite ve estetiğe önem verilmesi gibi normlar içermektedir. Nitekim böyle bir ekonomik oluşum içerisinde, doğum ve ölüm oranları ile üretim ve tüketim oranları mümkün olabilecek en düşük seviyede ve eşit olmalıdır, (Mlinar ve Tenre, 1978: 174) görüşü benimsenmiştir.

---

² Özellikle Fransa başta olmak üzere birçok ülkede gerçekleşen işçi ve öğrenci ağırlıklı toplumsal muhalefetin meydana geldiği 1966-1971 olayları.

Ayrıca çevreci hareket içinde önemli bir yeri olan Bookchin'ne göre böylece üretimde kitesellik değil, nitelik ve estetik önem kazanacaktır. (1996: 108).

Ayrıca, çevreci hareketler, ekonomi, yönetim, kültür, silahlanma ve sanayileşme ile ilgili olarak temel alanlarda Yahudilerin on emrinden mülhem on temel ilke edinmiştir. Bu ilkeleri 7 Eylül 1989'da Çevreye Duyarlı Ekonomiler Birliği (The Coalition for Environmentally Responsile Economies-CERES) şu şekilde sunmuştur;

- Biyosferin korunması
- Doğal kaynakların bilinçli tüketimi
- Atıkların kontrollü bir şekilde yok edilmesi
- Enerji dönüşümü
- Riskin kontrol altına alınması
- Güvenli ve kaliteli ürün
- Çevrenin iyileştirilmesi ve bakımlı olması
- Yeni neslin bilinçlendirilmesi
- Yönetimin sorumlu davranması ve sorumlu olması
- Denetleme yapılması-raporlanması. (Prokop , 1993: 59-62).

Bu ilkeler neticesinde hareket eden çevreciler, yeni nesillerin bilinçlenmesinde rol oynamaktadırlar. Ayrıca çevreciler bu çalışmalarla yetinmeyip sonraki bölümde ele alacağımız çevre ve felsefe ilişkisi ile ilgili olarak çevre etiği başlığı altında bir takım teorik çalışmalar yapmışlardır. Çevre etiği düşüncesi bütün çevrecilik çalışmalarını içerisinde en radikal bir düşüncedir.

İKİNCİ BÖLÜM

ÇEVRE VE ETİK

2.1. Çevrenin Felsefeye Konu Olması

İnsanın çevresiyle olan etkileşimi onun varoluşuna kadar geri götürülebilir. Bu tarihsel etkileşim, insanın sahip olduğu hayret ve merak duygusu neticesinde ilk anlamda çevresini anlamak, bilmek ve keşfetmek istemiştir. Dolayısıyla insanın çevresine ilk yöneliminde asıl amacı, hem doğayı anlamak ve hem de kendi varlığını anlamlandırmaktır. Bu bilme isteği Aristoteles'e göre insanın doğasında olan biten bir durumdur. (2014: 75). Buna bağlı olarak her ne kadar çevre sorunlarının gün yüzüne çıkmasıyla çevre, insanın gündeminde daha sık yer edinmiş olsa da aslında bu tarihsel ilişkinin ilk örnekleri Doğa Filozofları adı verilen Thales, Anaksimenes, Anaksimandros, Herakleitos, Empedokles, Anaksagoras'ın felsefelerinde sistemli bir düşünme etkinliği olarak karşımıza çıkmıştır. Bu filozofların özellikle arkhe'i (ilk nedeni) doğada aramaları, doğaya verdikleri değeri göstermektedir. Ayrıca "arkhe" sorununun çözümüne yönelik olan bu yaklaşım, çevrenin bilincine varma, çevrenin önemini anlama ve onu tanımaya, bilmeye çalışma yönünde atılan ilk tohumlar olarak da düşünülebilir. (Ağbuğa, 2016: 21).

Ancak sanayileşme öncesinde insan, doğayı anlama çabası içindeyken modern dönem ve sonrasında doğayı kontrol etmek ve ona egemen olma düşüncesiyle hareket etmiştir. Özellikle sanayi devrimi ve hızlı nüfus artışıyla birlikte tüketim had safhaya ulaşmış, böylece insan, ona hâkim olmak amacıyla yönelmiştir. Nitekim A. Cevizci'ye göre "Batı kültüründe doğayı kullanmak ve sömürmek için adeta bilimsel bir yetki haline geldi. Böylece bilimsel bilgi 'kendimizi doğanın efendisi ve sahibi' yapmak amacıyla hizmet için kullanıldı" (2001: 155). F. Bacon'ın doğaya egemen olma düşüncesi ve bu çerçevede söylemiş olduğu şu söz Cevizci'nin fikrini destekler niteliktedir: "Doğanın hizmetkârı ve yorumcusu olan insanoğlu, deney ve düşünme yoluyla doğa düzeninin sırlarını anladığı ölçüde eylemde bulunabilir ve bilgi edinebilir. Doğaya egemen olmanın koşulu, ona boyun eğdirmektir." (2005: 1).

Çevre felsefesi, çevre sorunları olarak algılanan durumların çözümüne yönelik felsefi bir düşünmedir. Nitekim Ünder, çevre felsefesini şu şekilde tanımlamıştır:

Çevre durumlarının güdülediği ya da uyardığı reflektif (tartımlı) bir düşünüş ve onun ürünleridir. Çevre sorunlarına felsefi ilginin başlangıçları 1960'larda Üçüncü Dünya Ülkelerindeki hızlı nüfus artışının yarattığı beslenme sorunu ve çevre üzerinde yarattığı baskı, bu ülkelere gelişmiş ülkelerden yapılacak yardım sorunu bağlamında belirlemiştir (1996: 12-13).

Bu bağlamda çevreye verilen zararlar ve sebep olunan çevre kirliliği insanın doğaya karşı nasıl hareket etmesi gerektiği konusunda çevresel bir etiğin oluşmasını zorunlu kılmıştır.

2.2. Çevre Felsefesi, Tanımı ve Konusu

Çevre sorunlarının çözümüne yönelik yaklaşımlar sunan ve özellikle insan-doğa ilişkisinin nasıl olması gerektiği üzerinde duran çevre felsefesi, her ne kadar 1960'lı yıllarda ortaya çıkmış olsa da, yukarıda belirtildiği gibi, doğa felsefesi yapmış sayılır. Bu bağlamda doğaya karşı nasıl bir tutum içerisinde olmamız gerektiğiyle ilgilenen her düşünür de bir yönüyle çevre felsefesi yapmıştır. Günümüzde bu tür çalışmalar içerisinde bulunanlar da çevre felsefesi yapmaktadır (Ünder, 1996: 12-14). Ayrıca felsefeyi bir akıl yürütme veya soruşturma etkinliği olarak alırsak, çevre sorunlarının çözümüne yönelik çalışmalar içerisinde, yeterli düzeyde olmasa da, en etkili, en ayrıntılı ve en tutarlı yaklaşımlar çevre felsefecileri aracılığıyla yapılmaktadır. Çünkü felsefesiz bir fikir, yüzeysel olmaktan öteye geçememektedir. Fakat çevre sorunları sadece felsefe ile çözümler gibi bir iddia doğru değildir. Çünkü çevre sorunları birden çok alanı etkilemektedir. Öncelikle bu sorun, bir birikim sonucu ortaya çıkmakla tarihsel alanı, hızlı nüfus artışı sonucunda aşırı üretim ve tüketim ile demografik alanı, inançlara bağlı olarak ortaya çıkan dini ve sosyolojik alanı ve son olarak da derin ontolojik tahliller gerektiren metafizik alanı etkilemektedir. (Ünder, 1996: 11-13).

Çevre felsefesinde amaç “Şimdi ve gelecekte karşılaşacağımız çevre sorunlarına felsefi bir temel oluşturmak ve insan-merkezci olmayan bir değer teorisi yaratmaktır.” Bu bağlamda çevre felsefesi doğayı, insanları, hayvanları ve bitkileri de konu alır. Ayrıca doğanın tanımı, insanın doğadaki yeri, doğanın işleyişi ve insanoğlunun bunun üzerindeki etkisi, doğanın anlamı ve önemi, genel anlamda insan-dışı varlıkların ahlaki

statüleri, nesli tükenmekte olan türler sorunsalı, koruma yöntemleri, doğanın estetik önemi, gelecek nesiller problemi gibi durumlar da çevre felsefesinin konusu bağlamındadır. (Köse, 2015: 1). Dolayısıyla çevre felsefesi (insan-doğa-hayvanlar-bitkiler) bunların kendi aralarındaki ilişkide, insanların nasıl hareket edeceği, çevreye karşı sorumlulukların neler olduğu gibi soruları irdeleyerek insanın doğayla ideal bir ilişki içerisinde olmasını sağlamaya çalışmaktadır. Ayrıca Ünder'e göre çevre felsefesi kavramını, çevreci filozof A. Naess, doğal dünyayı ve insanın onunla olan ilişkisini incelemek üzere felsefi bir araştırma ve inceleme etkinliği anlamında kullanmıştır (2005: 14-15).

2.2. Çevre Sorunlarının Çözümüne Yönelik Felsefi Yaklaşımlar

Çevrenin kirletilmesi ve tahrip edilmesi ile doğanın dengesi bozulmaktadır. Elbette bu kirletme ve tahrip etme, sadece doğal dengeyi değil bütün canlıları da olumsuz yönde etkilemektedir. Bu duruma tepki olarak çevreci hareketler ortaya çıkmıştır. Çevreci hareketlerin temelleri, çevrenin korunmasına yönelik bireysel hareketler olan, çevreye duyulan sorumluluk, duyarlılık ve sağduyudan ortaya çıkmıştır. Yani çevreci hareketler ilkin sadece bireysel tepkilerden oluşurken, daha sonra toplumsal bir hareket halini gelmiştir. Çevreye duyulan duyarlılık ve sorumluluktan ortaya çıkan bu hareketlerin zamanla siyasallaşması neticesinde ise bu sözde çevreci hareketler sadece belirli ideolojilerin hizmetkârları konumuna gelmişlerdir. Nitekim ilk çevreci hareketler, madenlerin çıkartılmasına ve barajların yapılmasına karşı değilken daha sonraları bu düşüncelerinden vazgeçmişlerdir. (Önal, 2016: 464-466).

Dolayısıyla çevre sorunları, belirli bir siyasi ideolojiye hizmet eden ve sorunlara yüzeysel bakış açısıyla ele alan çevrecilerin değil, daha derin ve akademik çalışmaların gündemine geçmesiyle çevre felsefesi ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda çevre sorunları olgusunu, çevreci felsefeciler gündemine almış ve çevre sorunlarının çözümlerine yönelik felsefi yaklaşımlarda bulunmuşlardır. Bu yaklaşımlar çevre etiği yaklaşımı, doğa merkezli yaklaşım, insan merkezli yaklaşım, canlı merkezli yaklaşım ve Derin Ekoloji yaklaşımı olarak sayılabilir.

Çevreci felsefeciler genel olarak “Ne yapmalıyız? Nasıl yaşamalıyız? Nasıl davranmalıyız?” gibi soruları irdeleyerek insan-doğa ilişkisi bağlamında, insanın doğaya karşı nasıl hareket etmesi gerektiği üzerinde durmuşlardır. Böylece insan

davranışlarını sorgulayan ve denetleyen etiğe başvurarak bir çevre etiğinin oluşmasına çalışmışlardır. Her ne kadar farklı yaklaşımlar sergilenmiş olsa da netice olarak bütün yaklaşımların ortak noktası insanın doğaya karşı tutumu olduğundan bütün bu yaklaşımlar çevre etiği yaklaşımı adı altında ele alınabilir.

2.3.1. Etik Yaklaşım (Çevre Etiği)

Çevre etiği, insanlar ile doğal çevre arasındaki ahlak sorunlarını ve bu yolla insan davranışlarının nasıl çeşitlendiğini ele alan bir yaklaşım olarak tanımlanmaktadır. (Akalin, 2019: 27). Çevre etiği, çevre sorunlarının, genel olarak insan kaynaklı olduğu fikrinden ortaya çıkmıştır. Çevre etiğinde, insanın tutum ve davranışını denetleyen etik aracılığıyla insanın doğaya karşı nasıl bir tutum ve davranış içinde olması gerektiği üzerinde durulmaktadır. Genel anlamda etik, insanların birbirleriyle olan ilişkileri üzerinde dururken 1970'in başlarında çevre sorunlarının insan hayatını etkilemesi neticesinde insan-doğa ilişkisini de ele almaya başlamıştır.

Çevre etiğinde amaç, “iyi” ve “kötü” olana dair sorular sorarak, insanların birbirleriyle ya da çevreleriyle olan ilişkilerinde hangi davranışın iyi ya da doğru, hangi davranışın da kötü ya da yanlış olduğunu belirlemektir. Böylece doğa etiği, insanları kötü veya yanlış davranışlardan uzak tutmaya, iyi veya doğru davranışları da teşvik etmeye çalışmaktadır.³ Çevreye etik bakışın temellerini ilk defa Rachel Carson'un ‘*Sessiz Bahar*’ adlı eserinde görmekteyiz. Ayrıca Carson'un bu eseri insanlar üzerinde de bir farkındalık yaratmıştır. (Akkuş, 2014: 1). Buna göre çevre-insan ilişkisinde etiğin nasıl bir role sahip olduğunu ve neden etiğe başvurulduğunu Des Jardins şöyle açıklamıştır: “Etik, ne yapmamız, nasıl davranmamız, ne tür insanlar olmamız gerektiğini belirleyebilmek için geçmiş yaşantılarımızı bilinçli olarak bugüne yansıtmanızı gerekli kılar” (2006: 34).

Çevre etiğinin daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle felsefenin bir alt disiplini olan etik kavramını tanımlamak, moral ve ahlak kavramlarıyla olan ilişkisine değinmek gerekir. Etik kavramı, Yunanca “töre”, “ahlak” ve “ahlakla ilgili olan” anlamındaki “ethos” sözcüğünden türetilmiştir. Sözlük anlamı ise törebilimi, ahlak bilimi, ahlaki, ahlakla ilgili olarak belirlenmektedir. Moral sözcüğü ise Latince “mos” sözcüğünden

---

³ Ayrıntılı bilgi için bakınız: (Ergün, ve Çobanoğlu, 2013: 97-120).

gelmiştir. Hem ethos hem de mos gelenek, görenek, alışkanlık, karakter, huy, töre anlamlarına gelir. Dilimizde, moral kelimesinin karşılığı olarak ahlak sözcüğünü kullanırız. Ahlak, Arapça “hulk” kökünden türemiş olup bu kökte töre, gelenek, alışkanlık, huy, karakter anlamlarına gelir. (Cevizci, 1999: 18) Ahlak ve etik birbirine yakın anlamlara sahip olsalar da, ahlak, pratik normlara; etik ise teorik alana yöneliktir.

Buna göre etik, “iyi ile kötü arasındaki çizgileri belirlemeye çalışan, iyiye yönelten davranışlar ve eylemlerle çözümler üretmeye çalışan mantıksal temelleri olan eleştirel sorgulama biçimidir” (Karakoç, 2004: 59). Etik, davranış biçimini denetleyen sorgulayan bir alandır (Akkoyunlu, 1998: 1). Başka bir tanıma göre ise kişilerin eylemlerini ve tutumlarını, toplumda yerleşik olan normları ve değer ölçülerini sorgulamaya ve iyi olanın ne olduğunu bulmaya yönelik çabaları da ifade eden bir kavramdır (Karaca, 2007: 4).

Aybey’e göre yapılan Diğer bir etik tanımı ise şöyledir: “Toplum tarafından belirlenmiş, ahlaki (moral) ilkeler ve değerler kümesi olarak tanımlanabilen etik, ahlaki görev ve yükümlülüklerin, doğru ve yanlışın, iyi ya da kötünün ne olduğu konusunda bireylerin yaşamlarına rehberlik etmektedir” (2016: 215). Bu bağlamda etik, ne yapılması veya ne yapılmaması gerektiği hakkında genel bir bilgi sağlama çabası içerisindedir. Nasıl yaşamalıyız? Ne yapmalıyız? Ahlaki anlamda sorumluluklarımız neler olmalıdır? vb. sorular etiğin içinde yer almakta ve onun temel konusunu oluşturmaktadır. Ayrıca Ünder’e göre Hans Jonas, geleneksel etik anlayışı konusunda yaptığı çalışmalar sonucunda geleneksel etik anlayışın dört temel özelliğinden bahseder. Bunlar:

1. İnsan, insan dışındaki diğer varlıklara karşı tutumunda nötr olmalıdır.
2. Etik bakımından önemli olan şey, insanın kendisiyle ilişkisi ve insanın insanlarla olan ilişkisidir. Dolayısıyla geleneksel etik insan-merkezcidir.
3. Bir insanın diğer varlıklara karşı eyleminde temel özne insandır.
4. Eylem için dikkate alınması gereken durum, iyi ve kötüdür (1996: 15-20). Jonas’a göre geleneksel etik bu ilkeler ışığında insan eylemlerini konu edinmekle, denetleyiciliğini ve yol göstericiliğini ortaya koymaktadır. Böylece etik, insanın eylemlerinde nasıl davranması ve hareket etmesinde bir rehber konumundadır. Ona göre

insan dışındaki varlıklar kendiliğinden bir değere sahiptir. Bu değeri ise insana fayda sağladığı içindir. (Ünder, 1996: 20-21).

Çevre ve etik kavramlarının bir araya gelerek oluşturmuş oldukları çevre etiği, insanın çevreye karşı eylem ve tutumunu sorgulamaktadır. Nitekim “çevre etiği, insanların doğa ve doğa unsurları ile olan ilişkilerinde ve çevreyle ilgili verilmesi gereken kararlarda etkili olabilecek her türlü tutum ve davranışları irdeleyen kuramsal bir disiplin olarak tanımlanabilir. Karaca’ya göre çevre etiği, insanın kendisi dışında kalan doğa ile ilişkisinin nasıl olması gerektiği üzerine kafa yormakta ve doğru davranışın ne olduğunu belirlemeye çalışmaktadır”(2007: 4). Ayrıca çevre etiği kapsamındaki önemli yaklaşımlara bakıldığında, her ne kadar yaklaşımlar temel olarak aynı konuyu ele almış olsalar da düşünürler yaklaşımlarını, kendi bakış açılarına ve yaşadığı topluma göre farklı kavramlarla ifade etmişlerdir. Buna göre Dobson ve Porri “koyu ve açık” ile “yeşil” kavramlarını kullanırken, Stephen Young “radikal ekoloji” ve “reformist çevrecilik” ayrımını tercih etmiştir. Yine Arne Naess “derin ekoloji” ve “yüzeysel ekoloji” diye ayrım yaparken, Robyn Eckersley “doğa-merkezli (ekosentrik)” ve “insan-merkezli (antroposentrik)” yaklaşımları kullanmıştır. O’Riodan ve David Pearce ise “doğa-merkezli (ekosentrik)” ve “teknoloji-merkezli (teknosentrik)” kavramlarını kullanarak bakış açılarını tanımlamışlardır. (Sezer, 2006: 7). Ayrıca çevre etiği ile ilgili yaptığı çalışmalar sonucunda Frankena sekiz farklı etik anlayıştan bahsetmiştir. Bunlar;

- 1.Çevre etiği sadece insanların çıkarlarına yönelik olmalıdır.
2. Hayvanlara karşı sorumluluklarımız sadece insanlara faydaları olduğundandır.
3. Çevre etiği, yalnızca insanların olmamalıdır. Diğer canlılar da çevre etiği kapsamında korunmalıdırlar.
4. Etik kaygısı için varlıkların canlı olması yeterlidir. Bu yüzden bitki ve hayvan toplulukları (flora ve fauna) gibi yeryüzündeki canlıların tümü korunmalıdır.
5. Çevre etiği, bilinçli ya da canlı olup olmadığına bakılmaksızın tüm varlıkların korunmasını amaç edinmelidir.
6. Çevre etiği, dinin belirlediği ahlaksal anlamdaki doğru ve yanlış davranışlar ile iyiyi ve kötüyü belirleyen kurallar çerçevesinde oluşturulmalıdır.

7. Hümanistik etik ile mistik etiğin sentezi çevre etiğinin sınırlarını oluşturmaldır.

8. Doğaya müdahale etmek yerine onunla uyum içerisinde yaşanması ve doğanın örnek alınması etik açıdan daha doğru bir davranış biçimidir. Buna göre insanlar, çevrelerindeki canlı ve cansız varlıklara ancak zarar vermeyecek biçimde müdahalede bulunabilir (1979: 10).

Çevre etiği her ne kadar Frankena tarafından sekiz farklı anlayış olarak sınıflandırılmış olsa da bu konudaki literatür farklı anlayışların tek bir başlık adı altında toplanmasıyla üç ana başlıkta incelenebilir. Bunlar Antroposentrik, Biyosentrik, Ekosentriktir. Ayrıca çevre etiği teorik olarak olumlu bir yaklaşım gibi gözükse de pratik anlamda tamamen özneye bağlı kalındığından dolayı eleştirilmektedir. Çevre etiğinin ortaya koymuş olduğu normlar uygulama yönünden eksik kalabilmektedir. Bu nedenle çevre etiği yaklaşımına yapılan en önemli eleştiri, özneye bağlı kalmış olması durumu yani göreliliğidir. Göreliliği ilk kez Sofistler ortaya koymuştur (Özlem, 2010: 25). Rölativizm, Sofistler, Sokrates ve Platon arasında tartışıla gelmiştir. Etiğin bu alanıyla ilgili yapılan çalışmalar olsa da söz konusu insan olduğundan etiğin herhangi bir bağlayıcılığı kalmamaktadır. Bu da hem çevre sorunlarının hem de bu sorunların insan kaynaklı olmasının önüne geçememektedir. Ayrıca rölativizm (görelilik) tarihsel bir eleştiridir.

2.3.1.1. İnsan Merkezli (Antroposentrik) Etik Yaklaşım

İnsan merkezli etik yaklaşım, insan-çevre ilişkisinde insanı merkeze alan bir yaklaşımdır. Bu yaklaşımın temsilcileri arasında W. H. Murdy, John Passmore, St. Francis, Rene Dubos, Bryan E. Norton, R. L. Clark ve Callieott sayılabilir. (Akalin, 2019: 34-66) Aslında kimileri de insan merkezli yaklaşımın temellerini Protagoras ve Aristoteles'e kadar geri götürmektedir. Bu yaklaşımın temel hareket noktası, etiğin sadece insanlara özgü olduğudur. Yani etik kurallar sadece insanların birbiriyle olan ilişkilerinde geçerlidir. Buna göre insan dışındaki her şey insana hizmet etmesi ve kolaylık sağlaması içindir. İnsan merkezli yaklaşım iki temel varsayım üzerinden hareket etmektedir. Birincisi "insan ve onun değerleri, bütün değerlerin kaynağıdır"; ikincisi ise "insan arzularının tatmini için doğanın kullanılması ve manipüle edilmesi meşrudur" (Önder, 2003: 95). Bu bağlamda insan merkezli yaklaşım ele alındığında Protagoras'ın "İnsan her şeyin ölçüsüdür." sözü temel düşünce olarak alınabilir.

(Yıldırım: 2019 1). Nitekim insan merkezci yaklaşımın öncelendiği ilk şey insanın her şeyin merkezi olduğu, ikinci olarak ise önemli olanın sadece ve sadece insanın değerleri olduğudur. Antroposentrik anlayışa göre insan dışı varlıklar sadece birer araçtır, tek amaçları ise insanın iyiliği ve yararidir. Dolayısıyla insanoğlunun bu varlıklar karşısında herhangi bir sorumluluğu bulunmamaktadır. (Özdemir, 1998: 73). Antroposentrik yaklaşımın insanı ölçüt olarak alması ve insan dışındaki bütün canlıları ve doğayı sadece kullanma ve yararlanma olarak görmesinden dolayı insanı düşünerek doğada yapılacak eylemlerin karşılığı bir bumerang gibi tekrar insana dönmektedir. Örneğin gereksiz ve makul olmayan yerlerde ağaç kesiminin insana erozyon olarak dönmesi bu durumu açıklar niteliktedir.

Antroposentrik yaklaşımı Kayaer, “Çevre ve Etik Yaklaşımlar” adlı makalesinde şöyle yorumlamıştır: “İnsanı merkez alan, tüm çevre varlıklarının insana hizmet için var olduğunu savunan, insanın doğada bulunan tüm varlıkların sahibi ve dolayısıyla çevreyi unsurlarıyla birlikte kullanma hakkını elinde bulundurduğu temeline dayanan...” yaklaşım. (2013: 69). Antroposentrik yaklaşım, insan dışındaki bütün her şeyi insana faydası neticesinde değer atfetmektedir. Örneğin “Bir bakteri insan yaşamının devamı açısından bir kaplan ya da penguenden daha önemli görülebilir.” (Wilkinson, 2002: 223). Antroposentrik anlayışın katı düşünce yapısının eleştirilmesi sonucunda farklı etik anlayışlar geliştirilmiştir. Ayrıca söz konusu insan-çevre ilişkisi olduğundan iyi ve güzel yapılacak olan her şey yine insanın yararı ve iyiliği için yapılmış olunacaktır. (Kayaer, 2013: 70). Nitekim insanın “kırleten, bozan ve tahrip eden” anlayıştan “koruyan, kollayan ve onaran” anlayışa geçiş yapmasında yine sadece faydalanacak olan varlık insandır. (Keleş ve Ertan, 2002: 189).

Antroposentrik yaklaşımın savunduğu ana fikir sorunlu bir alan olduğundan günümüzde teorik olarak hiçbir etkisi kalmamıştır. Pratik alanda söz konusu özne, insan olduğundan hala geçerliliğini korumaktadır. Geçerliliğini korumasındaki en büyük etken “ben merkezli” oluşudur. Elbette çevre hakkı, hayvan hakları vb. haklar tanımlandıktan sonra etkisi eskisi kadar kalmamıştır.

2.3.1.2. Canlı Merkezli (Biyosentrik) Etik Yaklaşım

Canlı merkezli etik yaklaşım, insan merkezli yaklaşıma tepki olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle insan merkezli etik yaklaşımın, insanı doğanın efendisi olarak

görülmesi anlayışı canlı merkezli etik tarafından eleştirilen en önemli husustur. Canlı merkezli etik yaklaşımın temel anlayışı bütün canlıların “içsel bir değere” sahip olduğu düşüncesidir. İnsan merkezli yaklaşımın tam tersi, insan diğer canlılardan üstün olmayıp bütün canlılar eşit “içsel değere” sahiptir. Nitekim Wilkinson, bitki ve hayvanların hatta tüm canlıların önemli oldukları kadar, hak sahibi olduklarını ve insanın ihtiyaç ve taleplerinin karşılanmasının ötesinde kendiliğinden menkul bir içsel değere sahip olduklarını söyler. (Wilkinson, 2002: 223). Bu yaklaşımın temelleri Leopold’un *Yeryüzü Etiği (Land Ethic)* adlı eserinde görülmektedir. Nitekim Leopold, bütün canlıların ahlaksal haklarının var olduğunu, doğal kaynakların bile var olma hakları olduğunu belirtmiştir. Böylece bu yaklaşıma göre, yaşam bütün unsurlarıyla birlikte bir bütünün parçaları olmak üzere daha anlamlı olacaktır. (Keleş ve Ertan, 2002: 193-194).

Canlı merkezli etik yaklaşımını en tanınmış savunucuları arasında Peter Singer, Tom Regan, Albert Schweitzer, Lovelock ve Paul W. Taylor sayılabilir. Singer, “Hayvanların Özgürlüğü” adlı çalışmasıyla, Lovelock ve Nash geliştirdikleri “Gaia Yaklaşımıyla”, Schweitzer ve Taylor ise “Yaşama Saygı ve Doğaya Saygı” etiklerini geliştirmeleriyle insan merkezli anlayışa karşı çıkmışlardır. (Karakoç, 2004: 65). Etiği diğer canlıları da kapsayacak şekilde genişletmeyi savunan P. Singer, hayvanları ahlaki ilgi alanından çıkarmanın, eskiden siyahiler ile kadınlara karşı uygulanan davranışlara olan benzerliğinden söz eder. Irkçılık ve cinsiyetçilik ile bu durumun koşutluğunu belirtmede “türçülük” terimini kullanarak, ırkın ya da cinsiyetin bir varlığa ahlaki ilgi göstermede dayanak olamayacağı gibi belli bir türün üyesi olmanın da ahlaki ilgiden dışlanmada bir gerekçe olamayacağını açıklamıştır. (Jardins, 2006: 45). Buna göre türçülük hususuna dikkat ederek hareket etmek, tüm canlıların sahip oldukları değerleri yadsımaktır. Böylece hem türçülük yapmış oluruz hem de adil davranmamış oluruz.

Canlı merkezli etik yaklaşım her ne kadar insan merkezli etik yaklaşıma göre daha iyi bir alternatif gibi gözükse de insan dışındaki canlılara içsel bir değer atfederken sadece canlıların bireysel olarak korunmasını öne sürmektedir. Bu yaklaşımın, tür olarak herhangi bir koruma önermediği, bütüncül bir yaklaşımdan uzak olduğu belirtilerek, ancak hayvan hakları koruyuculuğunun gelişimi gibi bazı konularda öncü rolü olduğu değerlendirilmektedir (Yıldırım ve Çobanoğlu, 2009: 97-98). Çevre merkezli yaklaşımın kullandığı “içsel değer veya kendiliğinde değerli” kavramları ile Derin Ekolojiye benzerlik göstermektedir. Buna bağlı olarak kimileri Ekosentrik Etiği,

Derin Ekolojinin temelleri olarak görmektedir. Nitekim Çetin bu durumu şöyle açıklamıştır: “Doğa’nın romantik kavramsallaştırmasını içeren Ekosentrik Etik, Derin Ekoloji hareketinin temelini ve Çevre Etiği içindeki tartışmaların önemli bir bölümünü oluşturur” (2019: 1).

2.3.1.3. Çevre Merkezli (Ekosentrik) Etik Yaklaşım

Çevre merkezli etik yaklaşım, antroposentrik ve biyosentrik etik yaklaşımlarına alternatif olarak ortaya çıkmıştır. İki yaklaşımında sığ ve yüzeysel olduğunu iddia eder. Aslında antroposentrik yaklaşımın sadece insanı konu edinmesi ve canlı merkezli yaklaşımın da sadece canlılarla ilgilenmesi neticesinde çevrenin diğer unsurları yadsınmıştır. Oysa bunlar toprak, su, hava vs. gibi temel bileşenlerdir. Dolayısıyla çevre merkezli yaklaşım etik alanını biraz daha genişleterek bütün çevreyi almıştır. (Keleş ve Ertan, 2002: 65).

Çevre merkezli yaklaşımın bilimsel temelleri Malthus’un Nüfus Teorisine, Darwin’in Evrim Teorisine ve ekoloji bilimine dayandırılır. Malthus, teorisinde yeryüzündeki varlıklar arasında sınıflandırılmamış olan insan ırkına sınırlama konusu yapar. Darwin, evrim teorisiyle insan ırkının hayvanlardan geldiğini iddia ederek insanın hayvanlardan hiçbir üstünlüğünün olmadığını ve insanın sadece hayvanların evrimleşmiş hali olduğunu söyler. Ekoloji bilimi ise insanı, ekosistemin bir unsuru olarak görür. (Akalin, 2019: 67). Çevre merkezli etik yaklaşımın çevrenin bütün bileşenlerini kapsayacak şekilde etik anlayışını geniş tutması son derece önemli iken ekoloji bilimi gibi çevre merkezli etik yaklaşımın da insanı ekosistemin bir parçası olarak görmesi ise eleştirilen noktadır.

Çevre merkezli yaklaşımın en önemli temsilcileri A. Leopold, C. Stone, R. F. Nash, Golding, A. Naess, B. Derwall ve G. Session’dur. Burada Leopold’un Yeryüzü Etiği, Nash’ın Doğa Hakları, Golding’in Cansız Varlıkların Hakları, Naess, Dewall ve Session’un Derin Ekoloji çalışmaları çevre merkezli etik anlayışa örnek çalışmalardır.

Çevre sorunlarına radikal bir öneri ile ortaya çıkan Derin Ekoloji yaklaşımına geçmeden önce buraya kadar irdelediğimiz bütün çalışmaların Derin Ekoloji yaklaşımının ortaya çıkmasında önemli roller oynadığını belirtmek gerekir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DERİN (DEEP) EKOLOJİ

3.1. Tarihsel Gelişimi

Derin Ekolojinin temel kavramlarını Norveçli filozof A. Naess ortaya koymuştur. Naess, 1972’de Bükreş’teki ‘Üçüncü Dünyanın Geleceği Konferansında’ ilk defa derin ekoloji-sığ ekoloji ayrımından bahsetmiştir. Daha sonra ise Naess, 1973’te yayınladığı ‘The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movements: A Summary’ adlı makalesinde derin ekoloji-sığ ekoloji ayrımının farklılığını ortaya koymuş ve Derin Ekolojinin ilkelerini de belirtmiştir. Naess, 1986’da ‘Derin Ekolojik Hareket: Bazı Felsefi Boyutlar’ (*The Deep Ecological Movement: Some Philosophical Aspects*) adlı makalesinde Derin Ekolojinin ilkelerini ayrıntılı olarak ortaya koymuştur (Önder, 2003: 96).

Derin Ekoloji, konu bakımından her ne kadar diğer etik yaklaşımlar (antroposentrik, biyosentrik ve ekosentrik) gibi insan-doğa ilişkisini ele almış olsa da diğer yaklaşımların sığ ve yetersiz olduğunu iddia eder. Derin Ekoloji, insan-doğa ilişkisinde insanın doğanın efendisi olmadığını sadece ekosistemin bir parçası olduğunu savunur. Aslında insanı ekosistemin bir parçası olarak kabul etme düşüncesi hem Ekoloji biliminde hem de ekosentrik anlayışta olan bir düşüncedir. Bu bağlamda Derin Ekolojinin gelişim evresinde kendinden önceki anlayışlardan da bazı noktaları aldığı söylenebilir.

Derin ekolojistler yukarıda değindiğimiz üzere diğer anlayışları “sığ ekoloji” olarak görürler. Buna göre derin ekolojistlerin asıl amacı genellikle iki ekoloji anlayışın farkını ortaya koyarak Derin Ekolojiyi anlamlandırmak ve temellendirmektir. Yani neyi savunduklarından daha çok neyi savunmadıklarını ifade etmeye çalışırlar. Bu farkı Naess, ‘The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movements: A Summary’ adlı makalesinde iki tür sınırlı çevre hareketinin olduğundan bahseder. Bu iki tür çevre hareketini Derin Ekoloji ve sığ ekoloji olarak ifade eder. Aslında Naess’ın amacı da diğer derin ekolojistler gibi burada sığ ekoloji olarak gördüğü hareketleri eleştirmek ve Derin Ekolojinin farklılığını ortaya koymaktır. Nitekim sınırlı iki tür çevre hareketinden

bahsederken, sığ ekoloji olarak gördüklerini şu şekilde ifade etmiştir: Sığ ekolojiler, genellikle bürokratlar tarafından ortaya konulan ve daha çok nüfus ve kaynak sorunlarıyla ilgilenen klasik çevreciliktir. Derin Ekolojiyi ise doğaya bağlı, kültürümüzde derin ve temel değişimi öneren o dönem için pek bilinmeyen bir çevre hareketi olarak ifade etmiştir. (Özer, 2001: 8). Sığ ekoloji ile Derin Ekoloji arasındaki temel farkları şu tabloda verilen biçimde sıralanabilir.

SIĞ EKOLOJİ	DERİN EKOLOJİ
1. Doğadaki çeşitlilik bizim için değerli bir kaynaktır.	1. Doğadaki çeşitlilik kendi kendisi için değerli bir kaynaktır.
2. İnsan için olmayan değerlerden söz etmez.	2. Değeri insan değeri olarak görmek, ırkçı bir önyargı ifadesidir.
3. Bitki türleri insanların yararına tarım ve tıpta kullanıldığı için değerlidir.	3. Bitki türleri korunmalıdır, çünkü onların değerleri özlerindedir.
4. Kirlenme, eğer ekonomik büyümeyi etkiliyorsa durdurulmalıdır.	4. Kirlenmeyi durdurmak, ekonomik gelişmeden daha önce gelmelidir.
5. Gelişen toplumlardaki nüfus artışı, ekolojik dengeyi tehlikeye düşürmektedir.	5. Dünya nüfusundaki artış, ekosistemi tehdit etmektedir, ama endüstriyel ve gelişmiş devletlerin nüfusu ve davranışları daha tehlikelidir.
6. “ Kaynak “ demek, insan için yararlı kaynak demektir.	6. “ Kaynak” tüm yaşam için kaynaktır.
7. İnsanlar, yaşam standartlarında geniş çaplı bir gerilemeye razı olamazlar.	7. İnsanlar, aşırı gelişmiş milletlerin yaşam standartlarının düşmesine değil, genel yaşam niteliğinin düşmesine razı olmamalıdır.
8. Doğa zalimdir ve böyle olması da gereklidir	8. İnsan zalimdir ama böyle olması gerekmez (Tamkoç, 1994: 373)

Derin Ekoloji etik anlayışının gerçek anlamda bir hareket haline gelmesi ise 1980 yılında gerçekleşmiştir. Bu bağlamda Derin Ekoloji etik anlayıştan etkilenerek kurulan gönüllü kuruluşlardan en aktivist olanı Earth First (Önce Dünya) adlı kuruluştur. Earth First, 1980 yılında Dave Foreman tarafından kurulmuştur. Earth First adlı bu gönüllü kuruluş, eylem olarak gösteri, sivil itaatsizlik ve maymuncuk anahtarı yöntemlerini kullanmaktadır. Maymuncuk anahtarı, ‘şiddetsiz şiddet’ olarak adlandırılabilir bir eylem türüdür. Radical Environmental Journal (Radikal Çevre Dergisi) adlı dergi bu kuruluş tarafından görüş ve eylemlerini dile getirmek için çıkarılmaktadır (Önder, 2003:

180). Earth First, çevre sorunlarıyla ilgili radikal tavırlar alarak kendilerini geleneksel çevreci hareketlerden ayırmıştır. (Foster, 2002: 156).

Naess dışında Derin Ekolojiye en çok katkı yapan isimler Gary Synder, Bill Dewall, George Session, Fritjof Capra ve Rudolph Bahro'dur (Önder, 2003: 181). Ayrıca Derin Ekolojinin ortaya çıkmasında, Mistisizm, Genel Sistem Teorisi ve Malthus'un görüşlerinin yanı sıra Aldo Leopold'un Toprak Etiği düşüncesi ile Rachel Carson'un da Sessiz Bahar adlı eseri de etkili olmuştur.

Derin Ekoloji yaklaşımı, önemli ölçüde mistisizmden etkilenmiştir. Nitekim mistik görüşlerin ortak eksenini olan var olanların aynı gerçekliğin değişik görünüşleri olmakla birlikte, özce bir olduğu düşüncesi temel alınmıştır. Derin Ekoloji ve mistisizm arasındaki ilişkinin düşünsel kaynakları ise Taoizm ve Budizm'dir. Taoizm ve Budizm'den kendi etkilenen derin ekolojistler onlardan özellikle 'yaşama saygı' ilkesini almışlardır.

Derin Ekoloji düşüncesinin kurucusu sayılan Naess, Derin Ekolojiyi insanın diğer varlıklarla birlikte bir bütün olarak nasıl yaşaması gerektiği üzerine temellendirmeye çalışmıştır. Naess'ın bu düşüncesini Capra, Genel Sistem Teorisiyle geliştirmeye çalışmıştır. Capra'nın özellikle üzerinde durduğu nokta, genel olarak bütün varlıkların birbirleriyle bağlantılı oldukları ve bu nedenle çevre sorunlarının da birbirinden bağımsız olmadığıdır. Capra'nın düşüncesine göre "...sistemler, parçaları daha küçük ünitelere bölünmeyen tamamlanmış bütünlüklerdir(...) En küçük bakteriden çeşitli bitkilere ve insanlara kadar bütün organizmalar, tamamlanmış bir bütün, dolayısıyla canlı bir sistemdir". Ayrıca Capra, düşüncesini farklı bir biçimde şu şekilde ifade etmiştir: "Çağımızın bütün sorunları birbirlerinden ayrılamazlar, çünkü bu sorunlar sistemle ilgilidirler." (1994: 64-65). Capra'nın ifadeleri dikkate alındığında Naess ile aynı düşüncede olduğu görülmektedir.

Derin ekolojistler, T. Malthus'un nüfus teorisini temel alarak Aydınlanma'nın umut, mutluluk vaat eden ve ilerleme inancı hususunda hiç de iyimser olunmaması gerektiğini ifade ederler. Çünkü derin ekolojistler, üretimin her zaman için nüfusun gerisinde kalacağını savunurlar. Böylece arz-taleplerin karşılanmasında daha fazla üretim olacağını, bunun da çevreye olumsuz yansıtacağını ifade etmişlerdir. Buna göre Derin ekolojistler, Malthus'un teorisini temel alarak hem Aydınlanmacı düşüneyi

eleştirmişler hem de taleplerin karşılanmasında üretimin daha bilinçli yani çevreye zarar vermeden yapılabileceğini savunmuşlardır. Malthus'un derin ekolojistlere diğer bir katkısı da "kaynakların sınırlılığı düşüncesidir" (Yardımcı, 2006: 46). Böylece Aydınlanmanın umut, mutluluk ve ilerleme düşüncesi, kaynakların sınırlı olduğu göz önünde bulundurulursa bunun bir ütopyadan başka bir şey olmadığı görülecektir. (Yardımcı, 2006: 47).

Aldo Leopold'un toprak etiğiyle ilgili düşünceleri derin ekolojistlerin ana ilham kaynağı olmuştur. Derin ekolojistlerin etkilendiği husus, toprak etiği düşüncesinin, insanın doğaya karşı bir sorumluluğu olduğunu ve doğanın kendi başına bir değer taşıdığını ileri sürmesidir. Yine bu düşünceye göre bir şey doğanın bütünlüğünü, devamlılığını, güzelliğini koruyorsa doğru, aksi takdirde yanlıştır. (Yaylı ve Çelik, 2011: 9).

Ertan'a göre, Leopold Toprak Etiğinde dört temel ilkedden bahseder:

1. Yeryüzü dediğimiz ekosistem, birbirine bağlı unsurlardan müteşekkildir. Toprağa ekonomik fayda sağlayan bir ürün olarak bakmamak gerekir. Toprak ekosistemi oluşturan bir ögedir.
2. İnsanlar, ekosistemin tek hâkimi değildir. İnsanlar ekosistem içerisinde sadece bir alt sistemdir. Yani bütünün bir parçasıdır. İnsanlar biyotik topluluğa zarar verecek bir davranışta bulunurlarsa, etik dışı davranıldığı için suçlu sayılmalıdır.
3. Önemli olan biyotik topluluğun bütünlüğüdür; insanoğlu kendisinin ve diğer canlıların doğadaki konumunu ve değerini ancak biyotik topluluğun bütününe göz önünde bulundurursa anlayabilir.
4. İnsanların doğaya karşı görevi, ona ahlâki sorumluluk hissederek yeryüzünü korumaktır (2015: 11).

Carson'un '*Sessiz Bahar*' adlı kitabı ise çevre sorunlarına teknolojik çözümler üretmenin güvenilirliği ve istenirliği konusunda toplumda şüphe uyandırmış, böylece toplum nezdinde farkındalık oluşturmuştur. (Yaylı ve Çelik, 2011: 10).

Bu çalışmalar, düşünceler ve inanç setleri (Mistisizm, Bütünlük ve Sistem Teorisi, Malthus'un nüfus teorisi, Leopold'un Toprak Etiği, R. Carson'un *Sessiz Bahar*'ı) Derin Ekolojinin ortaya çıkmasında etkili olurken Naess, Synder, Dewall ve Session'un yaptığı çalışmalar da Derin Ekolojinin gelişimine katkı sağlamıştır. Nitekim Synder, 1960'lı yıllardan sonra Derin Ekolojiye yönelmiş olup ekomerkezci biyo-bölgeciliğin gelişiminde önemli rol oynamıştır. Dewall ve Session ise 1985'te yayınladıkları '*Deep*

Ecology: Living as if Nature Mattered (Salt Lake City, Utah: Peregrine Smith)' adlı kitap ile Derin Ekolojiyi daha kapsamlı bir noktaya ulaştırmışlardır.

3.2. Temel Kaynakları

Derin Ekoloji hareketi, 20. yüzyılda ortaya çıkan bir çevre hareketi olmasına rağmen düşünsel temelleri daha geriye götürülebilmektedir. Genellikle Avrupa romantizmi, Amerikan Aşkincılığı, Spinoza etiği, Mahayana Budizmi ve Heidegger felsefesi ile şekillendiği söylenir (Çetin, 2019: 1). Bunun yanı sıra yukarıda değinilen Mistisizm, Genel Sistem Teorisi, Malthus'un Nüfus Teorisi, Leopold'un Toprak Etiği ve Carson'un Sessiz Baharı gibi düşünsel kaynaklardan da beslenerek ortaya çıkmıştır.

Avrupa Romantizmi her ne kadar edebiyat ve sanat alanıyla ilgili olarak tanınsa da Avrupa'da o dönemde değişen toplumsal yapıya tepki olarak doğmuştur. Bu değişim Çetin'in ifadesiyle şöyle betimlenmiştir. "Maddi dönüşüm sırasında kentlerde nüfus yoğunlaşması, romantikler tarafından kırsal kesimin ürünlerinin fütursuzca tüketilmesi olarak değerlendirildi. Kentler yoksulluk, sefalet ve yıkım bölgeleri olarak betimlendi. Eski toprak aristokrasininin yerini yeni burjuva sınıfı aldı" (Çetin, 2019: 1).

Bu durumda romantikler kırsal kesimin ürünlerinin fütursuzca tüketilmesine karşı hem kent toplumuna hem de endüstrileşmeye karşı durmuşlardır. Avrupa Romantizmi bu bağlamda ele alındığında Derin Ekoloji ile ilişkisi ortaya çıkmaktadır.

Amerikan Aşkincılığı, 19. yüzyılda Emerson tarafından ortaya konulmuştur. Aşkincılar, mutluluğun doğa ile uyumlu bir yaşam ile gerçekleşebileceğini savunmuşlardır ki bu aslında ta Helenistik dönem Stoa anlayışıyla ilişkilidir. Ayrıca kendilerini Avrupa romantiklerine yakın bulmuşlardır. Bu bağlamda Yeryüzünde Cennet Bahçesinin oluşturulması için atılan adımları ve özellikle doğanın tahrip edilmesine karşı durmuşlardır. Buna göre Aşkincılar, kendilerini hem romantiklere yakın bulurken hem de o dönem için Derin Ekolojini temel ilkelerinden biri olan doğayla uyum ve doğaya saygı ilkesini şekillendirmişlerdir. (Çetin B. , 2019: 1).

Spinoza'nın ontolojik temelli etik anlayışı doğal olarak birçok çevre etiği anlayışını etkilemiştir çünkü Spinoza'nın sistemi, monist bir hüviyeti haiz olup varlığı kendi bütünselliği içinde kompartımanlara ayırmadan ele alır. Bu itibarla en çok etkilediği anlayış ise kuşkusuz Derin Ekoloji'dir. Özellikle Derin Ekolojinin

biyomerkezcilik anlayışı ile Spinoza'nın etik anlayışının Tanrı, töz ve doğa ile ilgili düşüncelerinin birbirine benzerliğinden hareketle Derin Ekoloji anlayışının, Spinoza'nın etik anlayışından etkilendiğini söyleyebiliriz.

Spinoza'ya göre, dedüktif bir sistemin ideali sadece bir bilgi ideali değil, bu evrenin doğasının yansımasıdır. Çünkü ona göre, evren, bütünü her parçayı belirlediği tek bir ağıdır. Onun felsefesinin özü doğa ile özdeş saydığı ve her ikisini tek töz olarak gördüğü panteist anlayıştır (2004: 14). Biyomerkezciliğin her şeyin biyolojik eşitlikten dolayı yaşama, hedeflerine ulaşma ve kendini geliştirme ve kendini gerçekleştirme hakkı konusundaki görüşü Spinoza'nın felsefesiyle uyum içindedir. (Yalçın, 2010: 55) her ikisinin ortak vurgusu, evrenin bir bütün olduğu ve her varlığın eşit haklara sahip olması gerektiğidir.

Heidegger felsefesi ve Budizm'i de Derin Ekoloji anlayışının felsefi dayanakları olarak zikredebiliriz. Heidegger'in Varlık ve Hiçlik telakkisi, Varlık'ı var olandan ayrı tutarak Varlık'a aşkın ve bir o kadar da Dasein temelinde içkin bir statü tanıması Derin Ekoloji'nin bütünlüklü varlık telakkisine oldukça uygun bir anlayıştır. Bu bağlamda Heidegger felsefesi ve Mahayana Budizmi'nin fenomenalizminden etkilendiği mahiyeti Çelebi şu şekilde aktarır:

Heidegger felsefesi ve Mahayana Budizmi'nin fenomenalizminden etkilendiği görülen Naess'e göre nesnelere için var olmak anlamına gelen bir şey ile olan her günlük deneyimimiz, somut içerikler veyahut fenomenleri organize eden bütünlük (gestalts) tarafından şekillenir... Naess'in bu görüşü ile Budizmdeki "hiçbir unsurun öz varlığı yoktur" görüşü birbirine benzemektedir... Naess için bir çevre ve onun içine yerleşmiş insanlar diye bir kategori de yoktur. Bunlar ayrıştırıcı zihinsel bir aktivitenin fenomenler üzerinde çalışan fonksiyonlarıdır. Çevre ve insanlar soyut (abstract) varolanlardır. Naess ve Heidegger için madde enerji bütünlüğü olarak dile getirilen doğanın bilimsel düşüncesi, mutlak ontolojik iddialara yönelmediği sürece geçerlidir. (2016: 441)

Her ne kadar Derin Ekoloji'nin etkilendiği mezkûr kaynaklar varsa da gerçekte her felsefi sistem gibi her türlü öğretinin kendine özgü ve indirgenemez bir yapısı da vardır. Şimdi söz konusu öğretinin temel ilkelerine göz atalım.

3.3. Temel İlkeleri

Derin Ekolojinin kurucusu A. Naess ve bu yaklaşımın en önemli temsilcilerinden biri olan George Session, birlikte yaptıkları çalışmalar neticesinde Derin Ekolojinin ilkelerini belirlemişleridir. Bu bağlamda söz konusu ilkeleri şu şekilde sıralanabilir:

1. Yeryüzündeki insanların ve insan dışındaki hayatın iyi durumda olması ve serpilip gelişmesi, kendinde değerlidir; içsel bir değere sahiptir. Bu değerler, insan dışındaki dünyanın ve insanın amaçları için yararlı olmasından bağımsızdır.
2. Hayat formlarının zenginliği ve çeşitliliği, bu değerlerin gerçekleştirilmesine katkıda bulunur. Bu zenginlik ve çeşitlilik, kendi içinde de değerlidir.
3. Hayati ihtiyaçlarını karşılamak dışında, insanların bu zenginliği ve çeşitliliği azaltmaya hiçbir hakları yoktur.
4. İnsan hayatının ve kültürlerinin serpilip gelişmesi, insan nüfusunun ciddi ölçüde azaltılmasıyla mümkün olabilir. İnsan dışındaki hayatın serpilip gelişmesi de daha az bir nüfusunu gerektirir.
5. Hâlihazırda insanın, insan dışındaki dünyaya müdahalesi aşırı düzeydedir ve durum hızla kötüleşmektedir.
6. Dolayısıyla politikalar değişmelidir. Değişen politikalar, temel ekonomik, teknolojik ve ideolojik yapıları etkileyecektir. Böyle bir değişikliğin getireceği sonuç, mevcut durumdan derin bir biçimde farklı olacaktır.
7. İdeolojik değişiklik, gittikçe yükselen bir hayat standardını hedeflemekten ziyade, esas olarak hayatın niteliğini değerli kılma (içsel değer taşıyan konumlarda yer alma) yönünde olacaktır. Bu sayede de büyüklük/irilik ile yücelik arasındaki farka ilişkin derin bir bilinç oluşacaktır.
8. Yukarıda ifade edilen hususlara katılanlar, gerekli değişiklikleri gerçekleştirmeye çalışmakla doğrudan ya da dolaylı olarak yükümlüdürler (1986: 68).

Açıklanan bu ilkelere Derin Ekoloji içinde “manifesto”, “platform”, “anahtar kavramlar ve deyimler” gibi farklı önemde yüklemeler yapılmıştır. Mc Laughlin ise biraz daha önem atfederek ilkeleri “derin ekolojinin kalbi” olarak gördüğünü ifade etmiştir (Önder, 2003: 97). A. Naess göre ise Derin Ekolojiyi savunanların geneli bu ilkeleri dolaylı veya doğrudan kabul etmiştir. Yine Naess’a göre ilkelere birini veya bir kaçını kabul etmeyenler derin ekolojist sayılmamaktadırlar, fakat tam tersi ilkeleri başka biçimde ana düşüncesi değişmeyecek şekilde dolaylı ve yahut doğrudan kabul edenler veya bu ilkelere göre yaşayanlar derin ekolojist yanlısıdır. (Önder, 2003: 99).

Bu ilkeler bağlamında A. Naess, Derin Ekolojik toplumun karakteristik özelliklerini şu şekilde sıralamıştır;

1. Âdemi merkezîyetçi ve tabana dayalı bir demokrasi ile yönetilen bir toplumdur.
2. Sosyal sorumluluğa ve karşılıklı yardımlaşmaya evet, şiddete hayır diyen bir toplumdur.
3. Böyle bir toplumda insanlar gönüllü olarak “sade” bir yaşam sürerler. Bu insanların kendilerine güvenleri yüksektir.

4. Böyle bir toplumda yer değiştirme ve göç olayına fazla rastlanmaz. Birkaç kuşak bir arada yaşayabilmekte ve çalışabilmektedir.
5. Uygun bir teknoloji, küçük sınıai ve tarımsal üniteler söz konusudur.
6. Yerleşim yerleri çalışma birimlerine yakın, ulaşım esasen kamusal araçlarla sağlanmaktadır.
7. Toplumsal hiyerarşi ve erkek egemenliği söz konusu değildir. Bu ilkelere ek olarak doğaya saygı, yaşamın kutsallığı, ekolojik tarım, mono kültürden uzak ormanların varlığı, hayvan fabrikalarının olmayışı ve herkesin doğayı kolayca kucaklayabilmesi bu yapıda bulunmaktadır (Olgun, 2010: 48-49).

3.3.1. Kendini Gerçekleştirme İlkesi

Naess'ın Ekosofi-T'sini de dayandırdığı kendini gerçekleştirme ilkesi (self-realization), Derin Ekoloji bağlamında bütün varlıkların sahip olduğu bir hak olarak ortaya çıkmaktadır. Bu ilke, bütün varlıkların kendi potansiyelleri neticesinde kendi yaşam tarzına göre yaşama ve kendini geliştirme iradesi olarak tanımlanmaktadır (Önder, 2003: 99). Naess, bu ilke neticesinde doğadaki çeşitliliğin (diversity) 'maksimum düzey'e çıkacağını savunur. Ayrıca çeşitlilik sonucunda hayatın potansiyelinin artacağını, böylece yeni hayat biçimlerinin de gelişip zenginleşeceğini ifade eder. Bu ilkeye göre bütün varlıkların azami ortak yaşam alanları (maximum symbiosis) olacaktır. Böylece kendini gerçekleştirme yükseldikçe azami ortak yaşam alanları artacaktır. Bunun da gerçekleşmesinin koşulu evrensel ortak yaşamdır. Evrensel ortak yaşam arttıkça kendini gerçekleştirme aynı oranda yükselecektir. Naess'a göre kendini gerçekleştirme ilkesi, salt yapısı gereği, Darwinist düşünceinin ortaya koymuş olduğu çatışma, biyolojik mücadele, öldürme vs. gibi karmaşık ilişkilerin yerine böyle durumlarda işbirliği söz konusu olacaktır. Bunun da 'yaşa', 'yaşat' ve 'saygı duy' normuyla gerçekleşebileceğini savunur (1986: 13-15).

Kendini gerçekleştirme ilkesi bağlamında diğer önemli bir kavram ise (identification) özdeşleşme'dir. "Özdeşleşme kavramı, insanın kendini gerçekleştirme süreciyle ilişkilidir. Kendini gerçekleştirme, insan benliğinin bir bütün olarak kozmos/evren düzeyine varana kadar, hep kendinden daha büyük bütünlerle özdeşleşmesini gerektirmektedir" (Önder, 2003: 99). Bu bağlamda özdeşleşme, insanın kendini gerçekleştirmesi yani doğayla bir bütün olarak yaşamasıdır. Bu yüzden Derin Ekoloji, salt bir etik yaklaşım olmaktan daha çok insanlara bir yaşam tarzı, geniş bir perspektif sağlama amacındadır. Naess, bu amacı gerçekleştirmek için, kendini gerçekleştirme ve insanın kendini gerçekleştirebilmesi içinde özdeşleşmenin olması

gerektiğini savunmuştur. Ayrıca özdeşleşme kapsamında benlik ve egoya da değinmiştir. Bu konuda bazı yetersizliklerin ve belirsizliklerin söz konusu olduğunu iddia etmiştir. Jardins'e göre bu durumu, G. Sessions ve B. Dewall şu şekilde ifade etmiştir;

...Dünya dinlerinin pek çoğunun ruhsal geleneklerine bağlı olarak, Derin Ekoloji'nin benliği gerçekleştirme kuralı, haz için çırpınan tek başına kalmış bir ben olarak tanımlanan çağdaş Batılı benlik kavramının ötesine geçmektedir. ... Bu toplumsal anlamda izlenceli dar benlik kavramı ya da toplumsal anlamdaki benlik, bizim zihnimizi karıştırıyor ve toplumumuzda gelip geçici ve moda ne varsa onlar için yalvarıp yakaracak bir durumda bırakıyor. ... Fakat Derin Ekolojinin benlik duygusu, daha büyük bir olgunluk ve büyüme gerektiriyor. İnsanların ötesine geçip insan dışındaki dünyayı da içine alacak bir tanım yapılması gerekiyor (2006: 424).

Naess'a göre ise geleneksel benlik algılanmasında benliğin olgunlaşma sürecinin üç aşamadan değil dört aşamadan oluşması gerekir. Geleneksel benliğin olgunlaşma süreçleri, egodan toplumsal benliğe ve toplumsal benlikten de metafizik benliğe olmak üzere üç aşamadır. Naess ise burada doğanın dışarda bırakıldığını yani 'ekolojik benliğin' de olmasının gerektiğini ifade eder. "Ekolojik benlik", insanın doğayla bir bütün olarak yaşaması yani doğayı özdeş görmesidir. (1995: 14-16).

Bu bağlamda Dewall'ın yapmış olduğu açıklamada kayda değerdir;

Ekolojik benlik, zorlamacı ve statik bir ideoloji değil, samimi ve içten bir şekilde doğaya açılmaya arayıştır. Bir insan kendi iç hesaplaşmasını titizlikle yaptıktan sonra "bu dünya benim bir parçamdır" diyebiliyorsa, hem yeryüzünün atmosferinin korunması hem de küresel çaplı silahsızlanma uğrunda çalışabilir (1994: 50).

Ayrıca Naess, kendini gerçekleştirme ile özdeşleşme arasındaki ilişkinin doğru orantılı bir ilişki olduğunu savunmuştur. Aslında Naess'ın bu düşüncesi Türkiye kültürüne ve yaşantısına yabancı değildir. Bu durumda (kendini gerçekleştirme ve özdeşleşme ilişkisini) apaçık bir şekilde ifade eden 'diğerkâmlık', 'özgecilik' gibi kavramlarımız vardır. Diğer bir husus ise Naess, bu durumu "kendimizi başkalarında görmemiz, başkalarının kendilerini bizde görmesi" olarak ifade etmiştir. (Naess, 1986: 18). Türkiye kültüründe ise bu ilişkiyi karşılayan özgeciliğin sözlük anlamı "başkalarının iyiliği için elinden geleni esirgememe", felsefe terimi olarak anlamı ise "başkalarının iyiliğine çalışmayı yaşam ve ahlak ilkesi yapan görüş" olarak ifade edilmektedir. Bu bağlamda Naess'ın bu görüşleri ile Türkiye kültüründeki kadim

hikmet yaşantısı arasında doğrudan bir ilişkiden bahsetmek mümkündür. Örneğin Mevlana, Yunus Emre, Hacı Bektaş-ı Veli, İbn-i Arabi vd. yaşantıları bu kadim hikmet yaşantısına örnek verilebilir. (Önal, 2016: 470-472)

Naess'ın, özdeşleşmeyi daha anlaşılır kılmak için özellikle üzerinde durduğu örnek son derece önemlidir. Naess, örnekte Japonyalı bir çobanın hikâyesini anlatmaktadır. “Baraj yapılacak bir nehrin kenarından ayrılmayı reddeden çoban, onu tutuklayan polisin “Niçin bir nehir için kanuna karşı geliyorsun?” sorusuna, “O benim bir parçam” karşılığını vermektedir. Naess bu örnek üzerinden özdeşleşmenin ‘ön-felsefi’ bir anlatımını yapar; “o benim bir parçam” cümlesini farklı formlarda ortaya koyarak felsefi bir boyut kazandırmaya çalışır. Bu farklı formlar “Benim bu yerle ilişkim, benliğimin bir parçasıdır”, “ Bu yerde yapılacak bir tahrip, beni de tahrip edecektir”, “Benim bu yerle ilişkim, bu yere bağlılığım öyledir ki, bu yer değiştirilirse ben değiştirileceğim.” şeklinde olmuştur. (Önder, 2003: 99) Naess'ın buradaki amacı, apaçık bir şekilde doğanın bir nesne olmaktan çok bir özne, bir benlik olarak algılandığını ortaya koymaktır.

Arne Naess her ne kadar olan durum üzerinden olması gerekeni ifade etmiş olsa da günümüzde düşünüldüğünde gündelik hayat içerisinde insan siyasi ideolojisi bağlamında hareket etmektedir. Burada örnek verecek olursak 27 Mayıs-13 Ağustos 2013 tarihleri arasında Türkiye’de gerçekleşen Gezi Parkı Olaylarında çevre aktivistleri sivil itaatsizlik haklarını kullanarak, Gezi Parkı’nın bir kısmına yapılması planlanan Taksim Kışlası’nın yapılmamasına yönelik haklı bir çevrecilik hareketi ortaya koymuşlardı. Ancak ilerleyen günlerde olayın seyri değişerek asıl gayesinden saptırılmış ve anarşistlerin yöntemiyle çevreyi yakıp yıkan bir harekete dönüşmüştür. Daha sonra bu eylemlerin asıl amacının dönemin hükümetine karşı sivil bir darbe girişimi olduğu ve çevrenin bir enstrüman olarak kullanıldığı yani çevrenin araçsallaştırıldığı anlaşılmıştır.

Naess, aslında olması gerekeni hatırlatmaktadır, çünkü kadim yaşamlarda, doğanın canlı bir özne olduğu varsayılmıştır. Nitekim Naess’ın de derin ekoloji fikrinin temellendirilmesinde Doğu felsefelerinden yararlandığı bilinmektedir.

Derin ekoloji anlayışının temel iki ilkesinden diğeri ise biyosferik eşitlik ilkesidir.

3.3.2. Biyosferik Eşitlik İlkesi

Derin Ekoloji yaklaşımı bağlamında bütün varlıkların içsel bir değere sahip olduğu varsayılmış olduğundan bütün varlıklara kendini gerçekleştirme olanağı sunma hedef olarak seçilmiştir. Bütün varlıkların eşit durumda olması gerektiğini savunan bu düşünceye biyosferik eşitlik ilkesi denmiştir. (Önder, 2003: 98-99).

Biyosferik eşitlik ilkesinin temellendirildiği düşünce, insanların, sadece yaşam formlarının dar bir alanını oluşturduğudur. Bu durumda insanın köle-efendi sistemini doğaya karşı kullanmaması gerektiğini ve hatta insanların doğaya (bütüne) tabi olması gerektiğini savunur. Böylece insanın kendisine yabancılaşmayacağını ortaya koyar. Bu durumda bu ilke ve düşünceye bağlı olarak pratik anlamda ortaya çıkan sorunları öngören Naess, bu eşitliğin “mutlak” anlamda değil, “ilkece” olduğunu açıklar. Çünkü ona göre pratik alanda bazı öldürmelerin, kullanmaların ve bastırmaların zorunluluk içerdiğini ifade eder (1995: 15). Bu bağlamda biyosferik eşitlik ilkesi ele alındığında sadece keyfi muameleye karşı olduğunu söyleyebiliriz. Buna göre biyosferik eşitlik ilkesi, her varlığın kendini geliştirme, yaşamını devam ettirme gibi zorunlu durumlar dışında diğer varlıklarla ilişkisini asgari düzeyde tutmasını amaçlamaktadır. Kendini gerçekleştirme ilkesinde ifade edildiği gibi bu ilke de teorik olarak sorunsuz gözükmemektedir fakat pratik alanda söz konusu insan olunca sorunlu olmaktadır. Naess, bu durumun farkında olacak ki biyosferik eşitliğin bütün varlıkların mutlak eşitliği anlamına gelmediğini açıklamak için “eşit haklara sahip olmak” ile “eşit kendini gerçekleştirme hakkına sahip olmak” arasında bir ayrıma gitmiştir. Naess’ın asıl amacı girdiği sorunlu alandan çıkmanın bir yolunu bulmak olsa da Tim Luke’ın eleştirisine hedef olmaktan kurtulamamıştır. T. Luke’a göre, biyosferik eşitlik ilkesinde yapılan açıklamalar sadece durumu ve günü kurtarmak amacıyla yapılmıştır. Luke, yapılan bu açıklamaların sonucunda Derin Ekolojiyi sadece “yumuşatılmış insan-merkezcilik” olarak gördüğünü ifade eder (Önder, 2003: 100-101). Dolayısıyla Derin Ekolojinin biyosferik eşitlik ilkesi eşit olmayan varlıkları eşitlermiş gibi görmekten öteye gidememektedir.

Ayrıca Jerry A. Stark’a göre Derin Ekoloji, biyosferik eşitlik ilkesiyle, insan-merkezci etik anlayışındaki toplumsal eşitlik ilkesini biyosfer düzeyine çıkartarak “biyodemokrasi”nin oluşturulmasını amaçlamaktadır. Böylece Stark’a göre özne-nesne,

amaç-araç, efendi-köle ilişkilerini ortadan kaldırarak bütün yaşam formları arasında etiğe dayalı bir ilişkinin kurulmasının önünü açmıştır (Önder, 2003: 101). Fakat söz konusu olan biyodemokrasi düşüncesi, yaşanan gerçeklikle çelişecektir ama eğer ki bütün varlıkların seçme ve seçilme hakkı olacaksa ve bunu kendileri kullanabileceklerse biyodemokrasi fikri işe yarayacaktır.

Derin Ekoloji etik yaklaşımı, biyosferik eşitlik ilkesi ile bugün bilime dayanarak doğaya egemen olmamızın yerine “biyo-merkezci eşitliğe” dayalı bir yaklaşım sunmak gerektiğini savunur. “Biyo-merkezci eşitlikte insan ırkı, daha geniş kapsamlı bir gezegen sisteminin bütün yaşam biçimlerinin eşit yaşam hakkına sahip olduğu bir parçası olarak değerlendirilir” (Mellor, 1993: 104). Elbette bütün yaşam biçimlerin yaşam hakkı olacaktır; fakat bu yaşam haklarının doğasında insana hizmet etmek olduğunu görmek zorundayız. Bu bağlamda bu haklarının suiistimal edilmemesi, keyfi muamele yapılmaması yani ihtiyaç dâhilinde olması makul olanıdır.

Ayrıca Derin Ekolojinin biyosferik eşitlik ilkesi modern toplumun insan merkezliliği kabul etmez.

Doğanın insanlara hizmet etmek amacıyla yaratılmadığı inancına dayanan biyo-merkezcilik, aslında Derin Ekoloji tarafından ortaya konmuş yeni bir teori değil, dünyanın, geçmişten miras kalan ve geleceğe de miras bırakılacak olan şekilde kavrandığı eski bir bilgeliktir. İşte bu bilgelik, Derin Ekolojinin düşünce setinin temelinde yatan hem biyosferin (diğer bitki ve hayvan türleri) hem de ekosferin (biyolojik olmayan çevre) yaşamasının sürekliliğini sağlamak lehine, modern toplumun insan-merkezliliğini reddetmektedir (Yardımcı, 2006: 52).

Bu kadim bilgelik öğretisinin etkisinde kalan derin ekolojistler, biyosferik eşitlik ilkesinin pratik anlamda sorun teşkil etmeyeceğini savunmuş olsalar da insanı bütün yaşam formları ile eşit tutmak zaten başlı başına bir problem alanı oluşturur. Bu husus Derin Ekolojiye yöneltilen eleştiriler arasındadır. Derin Ekolojiye yöneltilen eleştiriler başlığında bu konu ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

3.4. Felsefeyle İlişkisi (Ekosofi)

Derin Ekolojinin temel ilkeleri üzerinde uzlaşan derin ekolojistler, bu ilkelerin farklı kaynaklarla temellendirilebileceğini kabul etmişlerdir. Onlara göre bu durum Derin Ekolojinin çoğulcu tarafına vurgu yapmaktadır. Bu kaynaklar genellikle

mistisizm, inanç, din, düşünce, felsefe ve ideoloji olarak sıralanabilir. Burada Budist ve Hristiyan inançlarının daha fazla etkili olduğu da bir gerçektir. Bu bağlamda kişisel bir felsefe veya sistem ortaya çıkmaktadır. Naess, bu duruma Ekosophia (Ekosofi) adını vermektedir. Burada Eko kavramı ekolojiye, sofi kelimesi ise Yunanca'da bilgelik anlamına Sophia kelimesine karşılık gelmektedir. (Önder, 2003: 97-98). Ekosofinin terim anlamı, “ekolojik bilgelik”, “ekolojik uyum” ve “dengenin felsefesi”dir. Naess’a göre Derin Ekolojinin temel ilkeleri mantık aracılığıyla ekoloji biliminden çıkarılamaz. Çünkü kısmen bilimsel yöntem ve araştırmaya dayansa da ekoloji bilimine yön veren ilkeler apaçık ve güçlü bir şekilde normatiftir. Yani ekolojik olmaktan daha çok Eko-Felsefi’dir. Dolayısıyla her ne kadar bilimsel metotlar ve araştırmalar kullanılsa da pratik anlamda normatiflik söz konusu olmaktadır. Buna göre ekolojinin, araştırmalar sonucu ortaya koyduğu veriler, pratik felsefenin aracılığıyla yaşanabilir. (Önder, 2003: 97-98).

Naess, Derin Ekolojinin temel amacı olarak gördüğü ekosofiyi şöyle açıklamıştır:

... Derin Ekoloji Hareketi evren hakkında temel inanç ve varsayımlarla uğraşır. Derin Ekoloji Hareketi'nin ilkelerini dile dökerseniz, bütünsel bir görüş elde etmiş olursunuz. Bu noktada ‘bütünsel görüş’ teriminin temel bir önemi vardır. Derin Ekoloji Hareketi bütünsel bir görüştür. Temel varsayımlarımızı, yaşam felsefemizi ve gündelik yaşamdaki kararlarımızı kapsar. Ben bu bütünsel görüşü, bir bilim olarak ekolojiden ayırmak amacıyla ‘ekosofi’ diye adlandırıyorum. Sophia Yunancada bilgeliği anlatır. Yani ekosofi, eko-bilgelik demektir ve bilgelik de daima pratik yaşamla ilintili olmuştur (1994: 13).

Naess daha sonra bu kişisel Ekosofilere, Ekosofi-T adını vermektedir. Ekosofi-T, Naess’ın kendi ekosofisine verdiği isimdir. Naess, kendi ekosofisini, Budizm, Heidegger ve Spinoza felsefesinin etkisiyle ortaya koymuştur. Derin Ekoloji ve Ekosofi, temel iki ilke üzerinde geliştirilmiştir. Bunlar “Kendini Gerçekleştirme ve Biyosferik Eşitlik’tir.” (Önder, 2003: 97-99). Naes’ın Ekosofisinin ve Derin Ekolojinin temel iki ilkesi üzerinde ayrıntılı durmak gerekir.

3.5. Siyasi Düşüncesi ve Programı

Derin Ekolojinin siyasi düşüncesinin tümevarımsal olduğunu Naes’ın yaptığı açıklamalar neticesinde ifade edebiliriz. Burada özellikle Naess’ın eko-sofisinde belirtmiş olduğu gibi tek tek bireyler üzerinde durarak bireylerdeki değişimi sağladıkdan

sonra bunun toplumsal alana yansıtacağı düşüncesidir. Dolayısıyla derin ekolojistlerin, Yeşil Partilerin aksine ne bir programı ne de siyasi bir ekolü vardır. Sadece kendini gerçekleştiren bireylerin doğayla özdeşleşeceğini ve daha sonra biyosferik eşitlik ilkesine bağlı olarak bireyin, bütün yaşam formlarıyla barış ve işbirliği içinde yaşayacağını iddia ederler. Bu bağlamda, derin ekolojistlerin üzerinde durduğu nokta bireysel bilinç düzeyinin geliştirilmesidir. Onlara göre bireysel bilinç düzeyi geliştikçe, toplumsal bilinç düzeyinin de gelişeceği ve bu değişimin en dipten en zirveye kadar olacağıdır. Buna göre derin ekolojistler bu değişimle bir dip dalganın oluşacağı ve bu doğal değişimin netice olarak bütün birey, toplum, kurum ve kuruluşlarda gerçekleşeceğini düşünmektedir. Bu bağlamda “Naess, sık sık karşılaştığı ‘Derin Ekolojinin siyasi programı nedir?’ sorusunun yanlış formüle edilmiş bir soru olduğunu düşünmektedir”, “Çünkü Derin Ekoloji, her şeyden önce bir toplumsal harekettir. Eylem için motivasyonun bir parçası olarak temel inanç ve davranışlar içermektedir” (Önder, 2003: 106). Ayrıca Naess’in siyasi düşüncesi “Her şey siyasetle ilgilidir, fakat siyaset her şey değildir” ifadesiyle özetlenebilir. (1974: 15). Naess göre Derin Ekoloji, hâlihazırda hem bireysel hem de toplumsal bir değişimi içerisinde barındırmaktadır. Bu değişimin en önemlisi yanı sıra ise siyaseti toplum düzeyinden biyosfer düzeyine yaymasıdır. Böylece Naess’e göre Derin Ekoloji anlayışı kısa vadeli argümanları reddederek, yeryüzü merkezli ve uzun vadeli argümanları öne çıkarmaktadır. Buna göre Derin Ekolojinin temel mottosu “çevre içinde insan” ve “ekosistemler içinde siyaset”tir. Derin Ekoloji bu düşünceye göre hareket etmektedir.

Böylece Derin Ekoloji, dipten başlayıp ekosistemdeki bütün yaşam formları için bir siyaset anlayışı içindedir. Derin ekolojistlerin temel amacı bireyin doğayla bütünleşmesi ve doğayı bir özne olarak görmesi ve ona göre hareket etmesidir. Böylece bireyin her adımı politik veya apolitik olmaktan ziyade ortak yaşam alanına uygun olup olmadığına göre değerlendirilmelidir. Bu değerlendirmede temel ölçüt, kendini gerçekleştirme ilkesince yapılmalıdır (Önder, 2003: 106-107).

Derin ekolojistlere göre, yaygın kültürün sahiplendiği ve içinde gittikçe barındırdığı bir tahakküm takıntısı vardır. Bu genellikle güçlünün zayıf olana yapmış olduğu bir tahakkümdür. Bunun, insanın insan dışındaki doğaya, erkeğin kadına vs. biçiminde gittikçe karışık bir durum oluşturan bir tahakküm biçimi olduğunu savunurlar. Bu bağlamda kendini gerçekleştirme ilkesinin, özdeşlemenin ve biyosferik

eşitlik ilkesinin bu tahakküm zincirine bir itiraz olduğu ifade edilmiştir. (Önder, 2003: 107).

Derin Ekoloji, toplumsal örgütlenme açısından yerel özerklik ve adem-i merkeziyetçi anlayışa sahiptir. Temel toplumsal alanın en küçük ve Derin Ekolojisinin etkin olacağı alan biyo-bölgelerdir. “Biyo-bölge, insani, ekolojik bir topluluk, bir yuvadır” (Önder, 2003: 107). “Biyo- bölge, insanların yaşadığı yeri ve çevresinde yetişen bitkiler, yaşayan hayvanları, akarsuları, ormanları ve özelliklerini tanıdıkları bölgeyi tanımlamaktadır” (Tamkoç, 1994: 54). Buna göre biyo-bölgeler, ‘doğa en iyisini bilir’ varsayımından hareketle toplumsal örgütlenmenin ‘doğal sınırları’ ile ‘siyasal sınırları’ arasındaki çelişkiyi ortaya koyma gayretidir. (Önder, 2003: 107)

Derin Ekolojinin siyasi düşüncelerini ortaya koydukları diğer bir husus da temel motivasyon kaynakları olarak gördükleri holistik felsefe (Ekosofi)’dir. Derin ekolojistlere göre ekosofi, siyasi önermeleri çıkarabileceğimiz ve ayrıca hayatın temel amaç ve değerleriyle ilgili inanç setlerini içinde barındırmaktadır. Bunun yanı sıra derin ekolojistler küresel krizi yalnızca ekolojik bir kriz olarak görmemektedirler. Derin ekolojistlere göre küresel kriz, siyasi alanla ilgili toplumsal adalet, savaş ve örgütlü şiddet krizidir. Derin ekolojistler, savundukları şiddetsiz eylem örnekleri ve Derin Ekoloji ilkeleriyle bu küresel krize önemli bir katkı yaptıklarını düşünmektedirler.

Derin Ekoloji etik anlayışının siyasi düşüncesi zayıf kalmakla birlikte, savundukları ve ifade ettikleri genellikle sağlam argümanlarla altı doldurulmamış olmaktadır. Bu nedenle diğer görüşlerden birçok eleştiri aldığı konuların başında siyasi düşünceleri gelmektedir. Diğer bir husus ise bireye odaklanarak, toplumsal bir değişimin olabileceğini ifade etseler de aslında bu durum toplumsal örgütlenmenin ortak normlarını yadsımıştır. Çünkü gündelik hayat içerisinde birey topluma değil, toplum bireye daha çok yön vermektedir.

Derin Ekoloji etik anlayışı, her ne kadar diğer etik anlayışlara alternatif olarak ortaya çıkmış olsa da savunduğu bazı düşünceleri, ilkeleri ve eklektik yapısı birçok eleştirinin hedefinde olmuştur. Özellikle Toplumsal ekolojistler ve Geleneksel Çevre Korumacılar tarafından eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin ağırlıklı olarak Oelchlaeger, Pepper, Merchant gibi çevreci yazarlardan geldiği görülmektedir. Bunlar genellikle Derin Ekolojiiyi, seküler bir din oluşturmak, mistisizme yönelmek, insan ihtiyaçlarını es

geçmek ve eklektik olmakla suçlayıp eleştirmişlerdir. Bundan başka onların insanı diğer varlıklarla bir tutması, sosyal konulara hiç değinmemesi, nüfus fazlalığını sorun olarak görmesi gibi konularda eleştiri dahil edilmiştir. Bu eleştirilerin bir kısmını katılmamak elde değildir ancak bir kısmının da adil olmadığını düşünüyorum. Bana göre Derin Ekoloji anlayışı ne seküler bir din oluşturma amacı ne de mistik bir kaygı içerisindedir. Nitekim Naess, derin ekolojiyi daha çok bir yaşam tarzı olarak görmektedir. Onun mistisizmden etkilenmesi ise ekoloji düşüncesine ve yaşatışına en uygun kaynak Mistisizm olduğundan dolayıdır. Ona yönelik bu eleştiriler haksızdır.

Bu eleştiriler bağlamında, Derin Ekolojinin birden fazla kaynaktan etkilenmesi ise bu Derin Ekoloji anlayışın evrenselliğini ortaya koymaktadır. Böylece her toplumdaki bireyler Derin Ekoloji kapsamında kendilerine ait bir ilke, bir amaç bulabileceklerdir. Dolayısıyla Derin Ekolojinin birden fazla kaynağa sahip olması, onu avantajlı bir konuma yükseltmektedir. Naess'ın da temel amaçlarından biri budur. Çünkü Naess, Derin Ekolojinin temel ilkeleri bağlamında ilkelerin temel anlamı değişmeyecek şekilde istedikleri şekilde uygulayabileceklerini ifade etmiştir. Dolayısıyla bu eleştiri de kanımızca gereksiz bir eleştiridir.

Derin Ekoloji, biyosferdeki her varlığın eşit haklar ilkesini tam olarak açıklayamamıştır. Biyosferdeki eşitlik ilkesi muğlak kalmanın yanı sıra düşünüp eyleyen bir varlık olan insanı diğer varlıklarla eşit tutmak gibi başlı başına bir eşitsizlik doğurur. Nitekim bir dağ, bir aslan veya bir ağaç kendi hakkını savunabilecek yetkinlikte olmamakla birlikte eğer ki bu hakkın tasarrufu insana bırakılacaksa, bu durumda derin ekolojistler Merchant'ın dediği insan-merkezci anlayışın kapsamına girdiklerinin bile farkında değillerdir.

Derin ekolojistlerin yabani hayat ve insan-merkezli hayat ayrımı yapmış olsalar bile yaşama saygı ilkesi bağlamında bireyin yabani hayata saygı duymasını önermektedirler. Dolayısıyla onlar her ne kadar bu ayrımı yapsalar da çevreye saygının yabani hayata saygı biçiminde ifade edilmesi kendi içinde tutarlıdır. Buna yönelik eleştirilere katılmıyorum, ayrıca Derin Ekolojinin yüzeysel olduğunu söylemek, Derin Ekolojiye haksızlık etmek anlamına gelir. Çünkü Naess'ın temel iddiası ve buna dayalı amacı, toplumun en küçük birimi olan bireye odaklanarak dipten bir değişimle bu tür eşitsizliklerin son bulacağıdır. Diğer taraftan siyasi anlayışı ve programı konusunda

ayrıntılı bir yol haritası ortaya konulmamıştır. Dolayısıyla bu eleştirinin yerine siyasi düşüncedeki eksikliği veya Naess'in bu dip dalga düşüncesinin pratik anlamda gerçekleşmesinin zorluğu eleştirilebilir. Bana göre felsefelerden ve bütüncü yaklaşımlardan ayrıntılı çözümler beklemek doğru değildir. Doğru olan bunların insanlara sağladığı zihni dönüşümler yoluyla çevre problemlerine yeni yeni çözümler üreten hareketlerin oluşmasıdır.

Burada hem nüfusun kontrolsüz bir şekilde çoğalması hem de tüketim başlı başına bir sorundur. Dolayısıyla derin ekolojistler, sadece konuyu eksik ele aldıklarından dolayı eleştirebilir. Bu bağlamda eleştirinin odaklandığı tüketim, sorununun farklı bir boyutudur. Tüketimler arasındaki eşitsizlik konusunda ne Merchant'ın ne de derin ekolojistlerin bir çalışması olmuştur. Dolayısıyla bu eleştiri çerçevesinde hem nüfusun kontrollü olması gerekir hem de tüketimler arasındaki eşitlik sağlanmalıdır

SONUÇ

Bu tez çalışması, kurucusu Arne Naess olan ve çevre sorunlarının çözümü için radikal bir öneri olarak ortaya çıkan Derin Ekolojiye dair felsefi bir sorgulama çabasıdır. Bu çerçevede çevrenin ne olduğundan başlanarak, çevre bilimin ortaya çıkışına ve çevrenin felsefeye konu olmasına kadarki süreç irdelenmeye çalışıldı. Elbette söz konusu olan çevre sorunları üzerinde duruldu ve çevre sorunları bağlamında ortaya çıkan çevrecilik, ekolojizm ve çevre etiği konularına değinildi. Konumuzla olan daha yakın ilgisinden dolayı çevre etiğinin konusu, kapsamı ve amacı müstakil bir başlık altında ele alındı. Buna göre çevre etiği çerçevesinde ortaya çıkan felsefi ve etik yaklaşımlar ve ana konumuz olan Derin Ekoloji yaklaşımı daha detaylı işlenmeye çalışıldı.

Derin Ekoloji yaklaşımı doğaya saygı temasıyla bütün yaşam formlarının eşit bir hakka sahip olduğunu savunmuştur. Söz konusu biyosferik eşitlik ilkesi, düşünen ve akıl yürütmeler sonucu eylemde bulunan bir varlık olarak insanı da kapsamına almaktadır. Oysa burada söz konusu insan diğer varlık ve canlılarla eşit görülmemesi gerekirken, eşit konuma getirilmiş gözükmektedir. Kısaca buradaki problem, eşit olmayan varlıkların eşitmiş gibi kabul edilmesidir. Oysa doğa ve diğer varlıklar insana hizmet etme ve fayda sağlama amacına yöneliktir. Her ne kadar söz konusu bu hizmet ve fayda karşılığında, kadim yaşamlarda olduğu gibi, doğaya saygı duyulması, doğanın korunması ve asgari düzeyde olması şartıyla doğadan faydalanılması daha makul bir öneri olacaktır. Nitekim Derin Ekolojinin düşünsel kaynakları göz önünde tutulduğunda, temel kaynakları arasında mistik ve kadim yaşamlardan etkilendiği ve esinlendiği görülmektedir. Fakat bu etkilenme ve esinlenme ilkelerine yansımamış ve bu yönde bazı yanılgılara düşmüşlerdir.

Derin Ekolojinin biyosferik eşitlik ilkesi ve kendini gerçekleştirme ilkesi yerine, doğanın bir emanet olarak görülmesi ve insanın da koruyucusu ve sorumlusu olarak görülmesi daha makul olmalıdır. Yani kendini sorgulayan, doğayla birlikte yaşayan ve kendi eylemlerini ve yaşamını doğaya uyarlayan bilge bir insandan bahsetmek daha uygun olacaktır. Ayrıca söz konusu insan haricindeki sadece bazı yaşam formları içgüdü ile hareket etmektedir. Dolayısıyla bu tarz bir çevre denetim ve düzenlemenin

insan eliyle yapılması gerekliliği doğmaktadır. Böyle bir durumda ise bu sorumluluğun insan tarafından suiistimal edilmesi durumu ortaya çıkacaktır. Bu ise çevre felsefesi adı altında çevre etiği derslerinin verilmesiyle asgari düzeyde tutulabilecek bir durumdur.

Derin Ekoloji yaklaşımında eleştirilebilecek diğer bir husus ise kendini gerçekleştirme ilkesidir. Bu ilke sadece ve sadece insanların yapabileceği bir durumdur. Oysa biyosferik eşitlik ilkesi bağlamında bütün yaşam formlarının eşit hakka sahip olduğu göz önünde tutulduğunda burada söz konusu bir dağın, bir aslanın ve bir ağacın kendini gerçekleştirme gibi bir durumları olmayacaktır. Bu bağlamda bir ilkenin eşitliği savunması, diğerinin sadece insanın gerçekleştirebileceği bir durum olması Derin Ekoloji ilkelerinin çelişki içerisinde olduğunu göstermektedir.

Derin Ekoloji yaklaşımında, siyasi ve toplumsal bir düşüncesinin olmayışı bir eksiklik olarak gözükmüştür ki bizde bu görüşü katılıyoruz. Buna alternatif olarak amaçlanan birey merkezli dip dalga düşüncesi ütopyik kalmaktadır. Bunu örnek üzerinden açıklamak gerekirse Naess'in düşüncesine göre herkes evini ve sokağını temizlerse bütün mahalle daha sonra şehir vd. her yer temizlenmiş olacaktır. Böylece bireysel bir eylem evrensel bir nitelik taşıyacak yani tikel üzerinden tümele ulaşılacaktır. Fakat toplanan çöplerin ne olacağına, nasıl yok edileceğine yönelik bir fikir beyan edilmemiştir. Ayrıca her bireyin bu ödevi yerine getirip getirmeyeceği noktasında belirsiz vardır. Dolayısıyla pratik anlamda gerçekleştirilmesi ve nasıl bir yöntem izleneceği konusunda da bu açıdan sorunlu bir düşünce olarak görülmektedir. Diğer bir husus ise bireylerin bu bilinç düzeyine nasıl ulaşacağına yönelik bir yol haritasının olmayışıdır. Derin Ekoloji, her ne kadar kendini gerçekleştirme ilkesi bağlamında bu bilinç düzeyine ulaşılacağını savunmuş olsa da bu "kendini gerçekleştirmenin nasıl gerçekleşeceğine" yönelik herhangi bir yol haritası veya öneri ortaya konulmamıştır. Dolayısıyla Derin Ekolojinin bu yöndeki düşüncesi "ben yaptım oldu" deyip işin içinden sıyrılmak gibi durmaktadır. Bu da düşüncenin eksik ve yetersiz olduğunu ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak çevre sorunlarının çözümü için geliştirilen yaklaşımlar, anlayışlar, teoriler her zaman için eksik ve yetersiz kalabilmektedir. Bunun nedeni ise bugün yapılan bir eylemin uzun süre sonra etkilerinin ortaya çıkmasıdır. Örneğin günümüzde yoğun olarak petrol ve petrol ürünleri kullanılmaktadır. Petrol ve petrol ürünlerinin

kullanımı çevreye daha fazla zarar verdiği apaçıktır. Fakat ilk kullanıldığında durumun bu noktaya geleceğini çevreciler bile tahmin edememişlerdir. Hatta petrolün alternatifi olarak görülen kenevirin doğaya daha az hasar vereceği bilinmesine rağmen etkin bir şekilde kullanılmamıştır. Bu durumun oluşmasında kapitalist ve aydınlanmacı yaklaşımların etkin rolü büyüktür. Dolayısıyla birkaç insanın veya grubun çıkarları bütün insanların geleceğinden daha önemli bir hal almıştır. Diğer bir husus ise çevre sorunlarını tek başına ne ekoloji biliminin ne siyaset biliminin ne felsefenin ne de etiğin çözeceği sorunlardır. Çünkü çevre sorunları olgusu evrensel ve bütüncü bir yapıya sahiptir. Bu yüzden kısa sürede sonuç almak mümkün değildir. Dolayısıyla sadece şu an için her insana düşen ödev, çevrenin bir emanet olarak görülmesi ve insanın emanete sahip çıkmasının yanı sıra yaşayışını doğal dengeye ve doğa kanunlarına göre şekillendirmesi olacaktır. Ayrıca bilim, felsefe, siyaset ve inançların tarihsel boyutu göz önüne alındığında çevrenin arkasında kümülatif bir yapının olduğu apaçıktır. Her geçen gün daha iyi sonuçlar almak için daha analitik sorgulamalara kuşkusuz ihtiyaç vardır. Bize göre bu görev felsefeye düşmekte ve bu konuda daha nitelikli çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu tez çalışması bu uğurda atılmış ufacık bir adım dahi sayılabilirse kendimizi bahtiyar sayarız.

KAYNAKÇA

- Ağbuğa, F. (2016, 02 10). *Çevre Sorunlarına Etik Bir Yaklaşım: "Felsefi Bir Sorgulama"*. Denizli, Türkiye: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akalın, M. (2019). *Çevre Etiği Çevreye Felsefi Yönelimler*. Ankara: İksad Yayınevi.
- Akkoyunlu, E, K. (1998). *Çevre Etiği*. Ankara : Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Ens. Yayınları *Amme İdaresi Dergisi, cilt 31, sayı 1, (s.125-139)*.
- Akkuş, A. (2014, 12, 20). *Bir İdeoloji Olarak Çevrecilik*. 04,09,2019 tarihinde <https://gaiadergi.com/bir-ideoloji-olarak-cevrecilik/> adresinden alındı
- Altuğ, F. (1990). *Çevre Sorunları* . Bursa: Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yay.
- Aristoteles. (2014). *Metafizik I. Kitap (A)* . (A. Arslan, Çev.) İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Aybey, S. (2016). *İslam'ın Penceresinden Çevre Etiği ve Mutluluk İlişkisi*. Uluslararası Çevre ve Ahlak Sempozyumu, Antalya: Sakarya University, (s. 214-220).
- Aydın, M. (2011). *Güncel Kültürde Temel Kavramlar*. İstanbul: Açılım Kitap Yayınları.
- Aydoğdu, M. ve Gezer, K. (2006). *Çevre Bilimi* Ankara: Anı Yayıncılık.
- Bacon , F. (2005). *Novum Organum* . (çev. T. Kabadayı), Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Bookchin, M. (1996). *Toplumsal Ekolojinin Felsefesi*. (R. G. Ögdül, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Capra, F. (1994). *Sistem Açısından Dünyamız*. (der. G. Tamkoç), Derin Ekoloji içinde. (s. 35-42), İzmir: Ege Yayıncılık.
- Castells, M. (2008). *Kimliğin Gücü*. (E. Kılıç, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cevizci, A. (1999). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Cevizci, A. (2001). *On yedinci Yüzyıl Felsefe Tarihi*. Bursa: Asa Yayınları.
- Çelebi, E. (2016). A Philosophical Inquiry Concerning Our Attitude Toward Environment In Terms of The Balance of Moral and Aesthetics. *International Symposium on Environment and Morality* (s. 435-444). Antalya: Sakarya University.

- Çepel, N. (1982). *Ekoloji Terimler Sözlüğü*. İstanbul: İstanbul Fakültesi Orman Yayınları.
- Çetin, B. (2019, 06, 24). *Derin Ekoloji Hareketi ve Çevre Etiği*. Ecotopianetwork: <https://ecotopianetwork.wordpress.com/2009/12/21/derin-ekoloji-hareketi-ve-cevre-etigi/> adresinden alındı
- Çetin, B. Ç. (2019, 05 03). <https://ecotopianetwork.wordpress.com/2009/12/21/derin-ekoloji-hareketi-ve-cevre-etigi/> adresinden alındı
- Çevre ve Orman Bakanlığı . (2010, 01 15). *NCSA Türkiye*. 11, 11, 2019 tarihinde NCSA Türkiye: <http://www.ncsa-turkey.cevreorman.gov.tr/rio-sozlesmeleri.aspx> adresinden alındı
- Deliser, B. (2015). *Kur'an-ı Kerim'de Çevre Felsefesi Konusunda Temel Yaklaşımlar*. Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt 4, sayı 7, (s. 133-155).
- Dewall, B. (1994). Ekolojik Benliğimiz. (der. G. Tamkoç) *Derin Ekoloji*. İzmir: Ege Yayıncılık.
- Dobson, A. (2000). *Green Political Thought, Third Edition*,. New York: Routledge Yayınları .
- Erdoğan, İ., ve Ejder, N. (1997). *Çevre Sorunları Nedenler Çözümler*. Ankara: Doruk Yayıncılık.
- Ergün, T. ve Çobanoğlu N. (2013). *Sürdürülebilir Kalkınma ve Çevre Etiği* . Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. cilt 3, sayı 1, (s.97-123)
- Ertan, K. (2015). *Leopoldcü Düşünce ve Yeryüzü (Toprak) Etiği*. Memleket Siyaset Yönetim, cilt 10, sayı 23, (s.1-20)
- Foster, J. (2002). *Savunmasız Gezegen*. (H. Ünder, Çev.) Ankara: Epos Yayınları.
- Frankena, W. K. (1979). Ethics and the Problems of the 21st Century. K. G. Sayre içinde, *Ethics and Environment* (M. Akalın, Çev.). London: University.
- Görmez, K. (2007). *Çevre Sorunları*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Gül, F. (2013). *İnsan Doğa İlişkisi Bağlamında Çevre Sorunları ve Felsefe*, PAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı 14, (s.17-21).

- Heywood, A. (2013). *Siyasi İdeolojiler*. (Ö. T. Ahmet K. Bayram, Çev.) Ankara: Adres Yayınları.
- İmamoğlu, O. (1992). *Psikolojik Açıdan İnsan-Çevre İlişkileri, İnsan Çevre Toplum*. (R. Keleş, Dü.) Ankara: İmge Yayınevi.
- Jardins, J. D. (2006). *Çevre Etiği, Çevre Felsefesine Giriş*. (çev. R. Keleş) İstanbul: İmge Yayınları.
- Judi, B. (2003). Teori ve Politika . (A. Hazaryan, Der.) *Devrimci Ekoloji: Biyomerkezcilik ve Derin Ekoloji*, (s.191-199).
- Karaca, C. (2007). *Çevre, İnsan ve Etik Çerçevesinde Çevre Sorunlarına ve Çözümlerine Yönelik Yaklaşımlar*. Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi, cilt.1, sayı 4, (s.1-19).
- Karakoç, A. (2004). *Çevre Sorunlarına Etik Yaklaşım*. M. C. Marin içinde, *Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar* (s. 59-72). İstanbul : Beta Yayınları.
- Kayaer, M. (2013). *Çevre ve Etik Yaklaşımlar*. Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, cilt 1, sayı 2, (s. 63-76).
- Keleş, R., ve Hamamcı, C. (2002). *Çevrebilim* (4 b.). İstanbul: İmge Yayınevi.
- Keleş, R., ve Ertan, B. (2002). *Çevre Hukukuna Giriş*. Ankara: İmge Kitapevi.
- Kışlalıoğlu, M., ve Berkes, F. (2014). *Çevre ve Ekoloji* (14 b.). İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Köse, S. (2015, 04 24). *Çevre Felsefesi ve Etik Boyutları: Kısa Bir İnceleme*. 12, 24, 2019 tarihinde Salı Düşünceleri Topluluğu: <https://salidusunceleri.wordpress.com/2015/04/24/cevre-felsefesi-ve-etik-boyutlari-kisa-bir-inceleme/> adresinden alındı
- Mellor, M. (1993). *Sınırları Yıkmak Feminist Yeşil Bir Sosyalizme Doğru*. (O. Akınhay, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Mlinar, Z. Tenre, H. (1978). *The Social Ecology of Change*. California: SAGE Publications Inc.
- Naess, A. (1974). *Ecology, Community and Lifestyle*. (T. Önder, çev.) İngiltere: Cambridge University Press.

- Naess, A. (1986). *The Deep Ecological Movement: Some Philosophical Aspects*. (T. Önder, çev.) Philosophical Inquiry. doi:10.5840
- Naess, A. (1994). Derin Ekoloji. (der. G. Tamkoç), (içinde), *Derin Ekolojinin Temelleri*. İzmir: Ege Yayıncılık.
- Naess, A. (1995). *Self-Realization: An Ecological Approach to Being in the World*. (der. G. Sessions), (Deep Ecology for the Twenty-First Century, içinde), (T. Önder, çev.) (s.225-226). Boston: Shambhala Publications.
- Naess, A. (1995). *The Shallow and Deep, Long-Range Ecology Movements: A Summary*. Deep Ecology for the Twenty-First Century (içinde), (der. G. Sessions), (T. Önder, çev.) (s. 151-155). Boston: Shambhala Publications.
- Olgun, Y. (2010). *Çevre Koruma Fikrine Radikal Yaklaşımlar: Derin Ekoloji, Sosyal Ekoloji Ve Ekofeminizm*. Ankara: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Önal, M. (2016). *Çevre Olayına Kadim Hikmet Nazariyla Holistik Bakmak*. Uluslararası Çevre, Antalya ve Ahlak Sempozyumu: Sakarya University, (s. 463-472).
- Önder, T. (2003). *Ekoloji Toplum ve Siyaset*. Ankara: Odak Yayınları.
- Özdemir, İ. (1998). *Çevre Sorunlarının Antroposentrik Karakteri*. Felsefe Dünyası, sayı 27, (s. 68-80).
- Özer, M. (2001). *Derin Ekoloji*. Çağdaş Yerel Yönetimler, cilt 10, sayı 4, (s. 61-79).
- Özlem, D. (2010). *Etik Ahlak Felsefesi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Pepper, D. (1999). *Modern Environmentalism: An Introduction*. (T. Önder, çev.) London: Routledge.
- Porrit, J. (1989). *Yeşil Politika*. (A. Türker, çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Porrit, J. (1994). *Yeşil Ruh Yaşayacak*. (der. G. Tamkoç), Derin Ekoloji (içinde) İzmir: Ege Yayıncılık.
- Prokop, M. (1993). *Managing to be Green*. USA: Pfeiffer and Company.
- Roszak, T. (1972). *Where the Wasteland Ends*. New: Bantam Doubleday Dell .

- Sezer, Ö. (2006). *Çevre Korumacılıktan Radikal Ekolojiye*. Sosyal Bilimler Araştırmaları E-Dergisi, Cilt:3, Sayı:5. (s.34-38).
- Simonnet, D. (1990). *Çevrecilik*. (M. S. Şakiroğlu, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Spinoza, B. (2004). *Etika*. (H. Z. Ülken, Çev.) Ankara: Dost Yayınevi.
- Tamkoç, G. (Der.). (1994). *Derin Ekoloji*. İzmir: Ege Yayıncılık.
- Tamkoç, G. (1994). *Derin Ekolojinin Genel Çizgileri*. İzmir: Ege Yayıncılık.
- Türkiye Çevre Vakfı. (2001). *Ansiklopedik Çevre Sözlüğü*. Ankara : Türkiye Çevre Vakfı Yayınları.
- Ünder , H. (2005). *Çevre Felsefesi*. (der. A. Cevizci) Felsefe Ansiklopedisi, cilt 3, s. 598.
- Ünder, H. (1996). *Çevre Felsefesi*. Ankara: Doruk Yayınları.
- Wilkinson, D. (2002). *Environment and Law*. (M. Kayaer, Çev.) New York: Routledge.
- Yalçın, O. (2010). *Çevre Koruma Fikrine Radikal Yaklaşımlar: Derin Ekoloji, Sosyal Ekoloji Ve Ekofeminizm*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yardımcı, S. (2006). *İnsan-Doğa İlişkisi Ekseninde Derin Ekoloji*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye. doi:10.1501/0001543
- Yaylı, H., & Çelik, V. (2011). *Çevre Sorunlarının Çözümü İçin Radikal Bir Öneri: Derin Ekoloji*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, A. E. ve Çobanoğlu N. (2009). *Biyoetik Bir Miras: Geleneksel Yerleşim Biçimlerinde Biyoetik Değerler*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, Ö. (2019, 04 20). Felsefe Gen: <http://www.felsefe.gen.tr/filozoflar/insan-herseyin-olcusudur-ne-demektir.asp> adresinden alındı
- Yıldız K. Sipahioğlu Ş, Yılmaz M. (2013). *Çevre Bilimi ve Eğitimi*. Ankara: Gündüz Eğitim.